

Editörden/Editorial/من رئيس التحرير

İbrahim HATİBOĞLU, Yeni Bir Sayı, Aydınlık Bir Ufuk...

Makaleler/Articles/مقالات

Ayhan TEKİNEŞ, Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma/
*Hadīth and History: A Methodological Comparison*Nimetullah AKIN, Das Historische Bild von Maria in der
Geschichtsliteraturdes Frühen Islam/*Erken Dönem Tarih*
*Literatüründe Hz. Meryem'in Tarihsel Tasavvuru*Kadir PAKSOY, Sa'lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi/
*Critical Analysis of the Sa'leba Hadīth (Story) in Sanad and Matn*Ahmed ÜRKMEZ, Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahrīc/
Takhrīj: As a Means of Opposition

Tercüme/Translation/ترجمة

J. H. KRAMERS, Maniheist Eğilimli Bir Hadis: Âkiletü'l-hadīr/
A Tradition of Manichaeen Tendency (Çev. Fatma KIZIL)

Araştırma Notları/Review Articles/ملاحظات دراسية

Sıddık KORKMAZ, *el-Mektebü'l-Elfiyye* CD'sinin İçerdiği Eserler,
Künyeleri ve Müelliflerinin Ölüm Tarihlerine Göre İsim Listesiİsmail ALBAYRAK, *Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân: Batı Etkisinde*
Hint Kur'ân Araştırmaları Adlı Eser Üzerine Bazı Mülâhazalar

Makale Tahlili/Article Reviews/نقد المقالات

Abdullah AYDINLI, "İcâzet" Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti

Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma

Ayhan TEKİNEŞ, Yrd. Doç. Dr.*

"Hadith and History:
A Methodological Comparison"

Abstract: Hadith methodology played an important role in the formation of Islamic sciences, in particular in the formation of Islamic History. Islamic History benefited from Hadith methodology in evaluating historical reports by using chain of transmissions. The relation between Hadith and History continues today. Some Hadith scholars try to use the contemporary methods of History. Since there are historical differences between these two sciences and the methodology of modern History is influenced from the environment in which it was produced, it is necessary to point out some issues in relation to sharing terminology and methodology. This article aims to point out main differences between Hadith Methodology and the Methodology of History.

Citation: Ayhan TEKİNEŞ, "Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma" (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, II/2, 2004, pp. 7-38.

Key words: Hadith, history, criticism of hadith, methodology of history, riwāyah, methodology.

Giriş

Tarih, geçmişte yaşanmış olayları, kişileri ve kurumları inceler. Geçmiş hakkında bilgi veren yazılı belgeler, sözlü rivayetler, kitâbeler ve diğer maddî kalıntılardan yararlanarak geçmişi tasvir etmeye girişir. Geçmiş zamanlardan kalan her şey tarihin inceleme konusudur. Hadis ilmi ise Allah Resûlü Hazreti Muhammed'in (s.a.v.) sözlerinin, davranışlarının, uygulamalarının ve onunla ilgili bütün bilgilerin tespiti, sonraki nesillere nakledilmesi ve bu esnada karşılaşılan problemlerle ilgilenir. Her iki ilim dalı da maziye inceleme noktasında birbirine benzemekteyse de aralarında önemli farklar vardır.

Oryantalistler, hadis konusundaki tetkiklerinde tarih metodolojisinden yararlanmışlardır. Bunu bazen açıkça tarihî tenkit metodunu hadis ile ilgili araştırmalarında uygulamak suretiyle, bazen de yetiştikleri ilmi muhitlerde benimsenen bir yöntem olduğu için, aralarındaki farkları dikkate almadan tarih

* SAÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, atekines@sakarya.edu.tr

metodolojisindeki tekniklerle hadisi incelemek suretiyle yapmışlardır.¹ Batı'da tarihin ciddi bir ilim hüviyeti kazanması, XIX. yüzyılda tarih araştırmalarında eleştiri metotlarına ihtiyaç duyulmasıyla ve tarih çalışmalarında yeni tenkit tekniklerinin uygulanması ile birlikte gerçekleşmiştir. Ancak tarih metodolojisi de diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi çeşitli akımlar vardır. Bu akımların kendilerine mahsus özellikleri ve uygulama alanları bulunmaktadır. Tarih araştırmalarında belirli bir dönemde tamamen hâkim olmuş ve tam anlamıyla bütün araştırmalarda uygulanmış tek tip bir metottan bahsedilemez. Bu sebeple tarih metodolojisi ile hadis ilmini karşılaştırmak oldukça zordur.

Uzun bir tarihî birikime ve geniş bir literatüre sahip tarih ve hadisi bütün yönleriyle derinlemesine bir makale çerçevesinde karşılaştırmak mümkün değildir. Bu sebeple burada, her iki alanın genel hatlarıyla tanıtılması ve karşılaştırılmasıyla yetinilmiştir. İki ilim arasındaki benzer yönler ve farklar gösterilerek, aralarında karşılıklı terim ve fikir alışverişinde dikkat edilmesi gereken hususlara dikkat çekilmeye çalışılmıştır.²

Bu makalede, elden geldiğince birini diğerinin alanına indirgmeden, öncelikle aralarındaki farkları göstermek maksadıyla iki ilmin mukayese edilmesi hedeflenmiştir. Yine burada, tarih alanındaki bütün akımları tek tek tanıtmak ve hadis ilmiyle karşılaştırmak mümkün olmadığı için, her iki ilmin karakteristik yönlerinin mukayesesiyle yetinilmiştir. Bu çalışmada, birbirini etkileme alanları, birbirinden yararlanma yolları gibi soruların cevaplarını başka araştırmalara bırakarak, hadis ve tarih ilimleri, genel özellikleri ve tenkit metotları açısından karşılaştırılacaktır. Muhtemelen böyle bir mukayese anılan problemlere de kısmî bir cevap niteliği taşıyacaktır.

1. Hadis-Tarih İlişkisinin Tarihçesi

Tarih ile hadis arasındaki alaka hadis ilminin başlangıcına kadar iner. İlk hicrî yüzyılda kaynaklar ve metot açısından İslâm tarihi çalışmaları hadisle

¹ Bu konuda örnek için Batı'da tarih felsefesinin kurucusu kabul edilen G. Vico'nun (ö. 1744) rivayetleri kullanma konusundaki metodu ile muâsır hadis araştırmacılarından Schaht'ın 'müşterek râvi' teorisi karşılaştırılabilir. Vico'ya göre, geçmişe ait rivayetler, harfi harfine doğru sayılmak yerine, kırılma aşısını bir ölçüde saptayabileceğimiz bir ortamdan geçerek çarpıtılmış olguların karmaşık bir anısı sayılmalıdır. Bütün rivayetler doğrudur ama hiçbirini söylediği şeyi söylemek istemez. Söylemek istediği şeyi tarihçi, onları icat eden insanları tanıyarak ortaya çıkarır (R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı* (çev. Kurtuluş Dinçer), Ankara 1996, s. 104. Vico, hakkında bilgi için ayrıca bk. Özlem, *Doğan Tarih Felsefesi*, İstanbul 1994, 197-209. Schaht'ın müşterek râvi teorisi hakkındaki bilgi ve eleştiriler için bk. G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (çev. Salih Özer), Ankara 2002, ss. 256-266; M. Mustafa el-A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet* (çev. Mustafa Ertürk), İstanbul 1996, ss. 237-246).

² Bilindiği üzere, terimler çoğu kez içinde üretildikleri kültür ortamları ve ilim disiplinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla üretilmişlerdir; bu nedenle açık veya zımnî birçok manayı üzerlerinde taşıyan işaretler gibidirler.

yakından ilgilidir.³ İlk İslâm tarihçileri aynı zamanda muhaddistir.⁴ Hatta Muhammed Hamidullah hadisin, Peygamber (s.a.v.) asrının tarihi olduğunu söyleyerek, İmam Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'inin tam adını örnek gösterir.⁵ Bilindiği üzere, hadisler tedvin edilirken, bir ayrıma gidilmeden fıkıhla ilgili hadislerin yanında gazveler ve siyerle ilgili rivayetler de toplanıp yazılmıştır. Birçok araştırmacı, İslâm tarihçiliğinin hadis ilminden doğduğunu; hatta tarihin hadisin tevsik ve tenkit kaidelerinden yararlanarak ilmi bir hüviyet kazandığını ifade etmişlerdir.⁶ İlk dönem tarihçileri, hadis ilminin rivayetleri tetkik ve tenkit metotlarından yararlanmışlardır. İlk İslâm tarihi çalışmaları siyer ve megâzî rivayetlerinin bir araya getirilmesiyle başlamış; rivayetlerin isnadlarının denetlenmesi ve râvilerin cerh ve ta'dili ile ilmi bir hüviyet kazanmıştır.⁷ Başlangıçtan itibaren İslâm tarihçileri, hadis istilahlarından, hadisçilerin rivayet ve dirayet metotlarından yararlanmışlardır.⁸

Hadis ile tarih arasındaki benzerlikler neticesinde müşterek çalışma ve ilgi alanları ortaya çıkmıştır. Râvilerin hayatlarının anlatıldığı ricâl ve tabakât kitapları, hem hadisin hem de tarihin alt branşlarıdır.⁹ Râvilerin tenkidıyla ilgili ilkeler de hadis ve tarih ilminde müşterektir. Bilgisiz ve mutaassıp hadis münekkittlerini uyarmak maksadıyla bir risâle telif eden Tâcüddîn es-Sübî (ö. 771/1369), aynı zamanda tarihçilerin dikkat etmesi gereken kuralları bildiren

³ Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdiru't-târihi'l-İslâmî ve menâhicu'l-bahs fihi*, Beyrut 1983, s. 32, 33.

⁴ Burada örnek olarak Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/741), Mûsa b. Ukbe el-Esedî (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768) gibi kişiler anılabilir. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 22-28. Daha sonraki yüzyıllarda hadis ve tarihle ilgili eserleri bulunan muhaddislere örnek olarak da Taberî (ö. 309/923), Zehebî (ö. 748/1347), Aynî (ö. 855/1451) ve Sehâvî (ö. 902/1496) gibi isimler hatırlatılabilir.

⁵ *Sahîh*'in tam adı *el-Câmi'u's-sahihu'l-müsnedü'l-muhtasar min umûri Rasûlillâhi -sallallâhu aleyhi ve sellem- ve sünenihi ve eyyâmihi*'dir (Allah Resûlü'nün işleri, sünnetleri ve önemli olayları hakkında muhtasar müsned ve sahih hadisleri bir araya getiren kitap). Görüldüğü gibi kitabın adından Resûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem- ve dönemi ile ilgili söz, fiil, takrir ve olayları bir araya getirmek hedeflendiği anlaşılmaktadır. Muhammed Hamdullah, *Siretu İbn İshâk*, Konya 1981, "Mukaddime", s. 1.

⁶ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981, s. 208; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991, s. 183; Şeşen, *a.g.e.*, s. 20 vd.

⁷ Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, *Menhecû'l-bahs fi't-târih*, Bingazi 1990, s. 211. Hizmetli, *a.g.e.*, s. 173.

⁸ Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, *a.g.e.*, s. 234, 243. İslâm tarihinin temel kaynakları, hadisçiler tarafından isnadlı rivayetler şeklinde derlenmiştir. İslâm tarihi alanındaki ilk çalışmalar, "dâru's-sünne" diye anılan Medinelî ünlü muhaddis Zühri ve talebesi İbn İshâk tarafından yapılmıştır. İslâm tarihi ile ilgili en ünlü eserlerden birisini telif eden Taberî'nin *Tarih*'i hadisin rivayet ve dirayet metotlarından yararlanılarak nasıl tarih yazılacağına iyi bir örnektir. Seyyide İsmâil Kâşif, *a.g.e.*, s. 32-45.

⁹ Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, *a.g.e.*, s. 211; Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa (ö. 962/1555), ricâl ilminin bir vecihten tarih ilminin alt branşı olduğunu, bir vecihten de hadis ilminin alt branşı olduğunu ifade etmiştir (Bk. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*, Beyrut 1985, II, 344). Yine ona göre muhaddislerin tabakalarını inceleyen ilim dalı da tarih ilminin bir alt dalıdır. I, 261.

ayrı bir risâle de telif etmiştir. Bu risâlenin girişinde Sübkî, önce tarihçilerin cerh ve ta'dil konusunda bilgi eksikliği ve taassuplarına dikkat çeker, sonra "Cerh ve ta'dil hakkında zikrettiğimiz kaideler, tarihçiler için de faydalı kaide-lerdir" der, daha sonra tarihçilerin ayrıca dikkat etmesi gereken kuralları zikreder.¹⁰

Hadis ve tarih arasındaki zikredilen yakınlıklar, teoriye de yansımış; tarih usûlü (metodu) hadis metodolojisinden yararlanılarak sistemleştirilmiştir. İslâm dünyasında tarih metodu ile ilgili ilk müstakil eserlerden *el-Muhtasar fi ilmi't-târih* adlı risâlenin müellifi Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci (ö. 879/1474) bu eserini hadis ıstılahlarından yararlanarak telif etmiştir.¹¹ Meselâ tarihçide bulunması gereken şartları sıralarken hadis râvisinde bulunması gereken *akıl, zabt, İslâm ve adâlet* vasıflarının tarihçide de bulunması gerektiğini;¹² tarihî bilgiye güven duyulabilmesi için tarihçinin tarihi bilgiyi muteber hadis tahammül yollarından birisiyle alması gerektiğini söyler.¹³

Tarih metodolojisi ile ilgili en önemli eserlerden birisi olan *el-İ'lân bi't-tevbih limen zemme't-târih* adlı eserin yazarı Sehâvî (ö. 902/1496), aynı zamanda hadis usûlüne dair *Fethu'l-muğis* adlı eserin de müellifidir.¹⁴ O, tarihin hadis ilmi gibi sened ve metin araştırmaları şeklinde iki kısma ayrıldığını söyleyerek, tarih ilmini hadis ıstılahları ve hadis ilimleri çerçevesinden tetkik eder.¹⁵ Ona göre hadisin sıhhati hakkında ancak râviler hakkındaki tarihî bilgiler vasıtasıyla hüküm verilebildiği için tarih bilmek hadis ilmi kadar önemlidir.¹⁶

Muâsir müelliflerden Babanzâde Ahmed Naîm (ö. 1934), *Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*'nde tarih metodolojisine de temas etmiş; tarih tenkidi ile hadis tenkidini "Metodoloji'den Bir Bahis" ve "Bir Mukâyese" başlıkları altında karşılaştırmıştır.¹⁷ Nitekim düşüncesini, "muhaddislerin hadis tenkidi sahasındaki mesâileri, Avrupalılarca tamamen malum olsa intikad tarihi namını

¹⁰ Tâcuddîn es-Sübkî, "Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dil" ve "Kâidetün fi'l-müerrihin" (*Erba'u resâil fi 'ulûmi'l-hadis* içinde, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1990.

¹¹ el-Vâfi, a.g.e., s. 243; Kâfiyeci'nin eseri üzerine çalışma yapan Kasım Şulul, mantık örgüsünün güçlülüğünü ve metod belirleme maksadıyla yazılmış olduğunu öne sürerek, bu eserin yazımında fıkıh usûlünden yararlandığını öne sürmektedir (Kasım Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü*, s. 70).

¹² Kâfiyeci, a.g.e., s. 97.

¹³ Kâfiyeci, a.g.e., s. 99, 100.

¹⁴ Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbih limen zemme't-tarih* (nşr. Franz Rosenthal), Beyrut ts.; *Fethu'l-muğis bi-şerhi Elfiyeti'l-hadis li'Irâkî* (nşr. Ali Hüseyin Ali), I-IV, Kahire 1995.

¹⁵ Sehâvî, a.g.e., s. 30

¹⁶ Sehâvî, İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870), râviler hakkında bilgiler içeren *et-Târih*'ini Medine'de Mescidü'n-Nebevi'de kaleme almasının ve her râvinin hayatını yazmadan önce iki rekat namaz kılmasının hadis ile tarihin aynı derecede önemli olduğunu bir delili olduğunu belirtir (Sehâvî, a.g.e., s. 84).

¹⁷ Ahmed Naîm, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-III, Ankara 1981, I, 82-100.

verdikleri bahs-i mantikîye çok vüs'at verir -fimâ ba'd olsun- tarih kitaplarını vüsûk ve yakîn sahalalarına daha ziyade takrîb ederler" şeklinde ifade etmiştir. Yine o, "sünnetin zabt ve hıfzını, bu babdaki rivâyâtın kuvvet ve za'fını intikâd ederek kizb ve hatadan selametlerini deruhte ettikleri için günümüzdeki anlamıyla dinin hakikî müverrihlerinin" muhaddisler olduğu kanaatindedir.¹⁸

Hadisin İslâm tarihinin kaynağı olması meselesini incelediği makalesinde Fuad Sezgin, hadisin tarihi bakımından ehemmiyetini Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki bilgilerin Kur'ân ile birlikte iki temel kaynağından birisi olmasına bağlar. Ona göre hadisin tarihî açıdan önemini belirleyen hususlardan birisi de "İslâm'ın ilk asırlarına ait dinî ve gayr-ı dinî haberlerin rivayet şekline hâkim olmuş bulunması"dır.¹⁹ Sezgin, "Hadis usûlü ve kaideleri göz önünde bulundurulmadan İslâm'ın ilk asırlarına ait kültür tarihi ve kaynakları hususunda sâlim bir bilgi elde edilebilmesine imkân yoktur" diyerek hadisin yalnızca tarih ilmi için değil, ilk dönem İslâm ilim ve kültür tarihi açısından da önemli olduğunu vurgular.²⁰

Hadis ile tarih arasındaki yakın ilişkiyi dikkate alan kimi modern İslâm tarihçileri yeni tarih usûllerini geliştirirken Batı tarih metodolojisi kadar hadis ıstılahlarından yararlanmayı da ihmal etmemişlerdir. Meselâ tarihçi Esed Rüstem'in *Mustalahâtü't-tarih* (Beyrut 1939) adlı eseri buna güzel bir örnek-tir.²¹

Öte yandan Batı ilim dünyasına hadis ilminin önemini anlatmak maksadıyla, hadis ve tarih metodolojilerini karşılaştırarak, hadis ilminin önemini ve üstünlüğünü göstermeye yönelik çalışmalar da yapılmıştır.²²

Başlangıçta hadisin tarihi etkilemesi şeklindeki ilişki günümüzde tarih metodunun bazı hadis çalışmalarını etkilemesi şekline dönüşmüştür. Nitekim Muhammed Mustafâ el-A'zamî, *Menhecü'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn* adlı eserinde tarih tenkidi ile hadis tenkidi arasında bir karşılaştırma yaparak, hadisin tarihe göre üstün olan yönlerini ortaya koymuştur.²³ A'zamî'ye göre tarih ve hadis, tarihî vesîkaları incelemeleri sebebiyle birbiriyle alakalı ilimlerdir. Bu nedenle tarih ilminin belgeleri eleştiri metodu ile muhaddislerin hadisleri tenkid metodu karşılaştırılmalı ve "Acaba muhaddisler, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi tarih tenkidi metodundan yararlanabilir mi, yoksa tarihçiler mi muhaddislerden bazı şeyler öğrenmelidirler?" sorusunun cevabı araştırıl-

¹⁸ Ahmed Naim, a.g.e., I, 80.

¹⁹ M. Fuad Sezgin, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, II, s. 19.

²⁰ Sezgin, a.g.m., s. 28.

²¹ Ekrem Ziyâ el-'Umerî, *Buhûs fî târihi's-sünneti'l-müşerrefe*, Beyrut 1984, s. 211, 212.

²² Reem Azzam, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi" (çev. Halil Kilercioğlu), *Yeni Ümit Dergisi*, s. 30-37, sayı. 57, yıl 14, İzmir 2002.

²³ bk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, *Menhecü'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn*, Riyâd 1982, s. 91-102.

malıdır. Onun bu soruya cevabı tarihçilerin muhaddislerden öğreneceği çok şey olduğu şeklindedir.²⁴

2. Hadis İlminde Tenkit Metotları

Müslüman ilim adamları, râvilerin tenkidi için belirlenen cerh-ta'dil ilkele-rini ve isnad sistemini İslâm ümmetine özgü ilimlerden kabul etmişlerdir.²⁵ Bu metotlar, rivayetlerin ilk ortaya çıkışından itibaren Müslüman ilim adamları tarafından geliştirilmiş ve zamanla sistematik hâle getirilmiştir. Buna mukabil tercüme faaliyetleri esnasında tarihle ilgili eserler, Arapçaya tercüme edilme-miştir. Birçok ilim dalına ait eserler eski Yunancadan tercüme edilirken aynı ilginin tarih kitaplarına gösterilmemesi dikkat çekicidir.²⁶ Zira Müslüman ilim adamları, İslâm ilim geleneğinin temelini oluşturan silsileli bilgi aktarımı konusunda diğer kültürlerde, istifade edilecek önemli bir birikimin bulunma-dığı kanaatinde idirler. Bunun sonucunda İslâm tarih yazımı ve rivayetlerin intikâline dair kurallar tamamen Müslüman ilim adamları tarafından geliştiri-lmiş ilkelere dayanır.

Hadisler, daha Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından itibaren ezberlenmeye ve yazılmaya başlanmıştır. Vefatını müteakip, sahâbiler, Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerin öğretilmesine çok daha fazla önem vermişlerdir. Medine'de Zeyd b. Sâbit (r.a.), Kufe'de Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) ve Mekke'de Abdullah b. Abbas (r.a.) gibi sahâbiler, bu alanda en çok uzmanlaşmış kimselerdir. Kur-dukuları özel ders halkalarında talebelerine Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifleri öğretmişlerdir. Daha sonra ders halkası kurma geleneği talebeleri tarafından da devam ettirilmiş, Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifler camilerde düzenli bir şekilde tedris edilmiştir. Böylece kısa sürede hadis *sahifeleri*, *cüzleri* ve diğer hadis eserlerinin ilk numûneleri yazılmıştır.²⁷

Hicri I. yüzyılda hadisler, çoğunlukla sahâbilerin akraba ve hizmetçileri olan yakınları tarafından ezberlenip rivayet edilmekteydi. Yine bu dönemde hadisleri toplayan (tedvin) ilim ehli çoğunlukla kendi şehirlerinde yaşayan hocaların rivayetlerini bir araya getirmekteydi. Bu dönemde ilim meclislerinde bulunan insanlar birbirlerini tanıyor, kim kimden neyi dinledi, gayet iyi bilini-yordu. Hicri I. yüzyıldan itibaren farklı şehirlerde yaşamış sahâbilerin hadisleri onların talebelerinden derlenmeye başlanmış, râvi zincirleri uzamış ve çok

²⁴ A'zamî, a.g.e., s. 91. A'zamî, tarih ve hadisin tenkid metotlarını karşılaştırdıktan sonra "Tarihçilerle muhaddislerin üslûbunun bu kısa mukayesesı neticesinde muhaddislerin metodunun ne kadar has-sas olduğu ve tarih ilminin belgelerin tenkidi konusunda hadis ilminin seviyesine çıkamadığı ve çıkamayacağı belli olmuştur" diyerek verdiği neticeyi özetler (A'zamî, a.g.e., s. 102).

²⁵ Bu konudaki rivayetler için bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-din*, Beyrut 1992, s. 11 vd.

²⁶ Zeki Velidi Togan, "Orta Çağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi", *İÜEF İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1953, I, s. 43.

²⁷ Hicri ikinci asırdaki hadis yazımı ve ilk hadis eserleri hakkında bilgi için bk. M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (çev. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, ss. 34-161.

sayıdaki kişinin adını, ahlâkî ve ilmî durumunu bilmek zarureti ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine ilk defa Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/777) râvilerin düzenli ve sistemli kayıtlarını tutmaya ve onları tetkik etmeye başlamış; râvilerin isimlerinin telaffuzu, kimlikleri, kimlerden hangi hadisleri rivayet ettikleri ve hocasının diğer talebeleriyle mukayesesi gibi hususları araştırmıştır. Daha sonra onun talebeleri Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi muhaddisler, hocalarının verdiği bilgileri ve sistemi daha da geliştirmişlerdir. Onların talebeleri Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/847), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 242/856) hocalarından intikal eden bilgilere kendi araştırmalarını ve tanıdıkları râviler hakkındaki değerlendirmelerini ekleyerek ricâl ilminin günümüze ulaşmış ilk eserlerini telif etmişlerdir.²⁸

İbn Sa'd (ö. 230/844) ricâl ilminde bir yenilik yaparak sahâbe sonrası dönemdeki râvileri yaş ve ilim tahsillerindeki durumlarına göre tabakalar hâlinde tasnif etmiştir. Onun akabinde İmâm Buhârî (ö. 256/870), *et-Târih*'inde alfabetik bir tasnif yöntemi takip etmiş ve râvilerin bir kısmının ilmî yeterlilikleri hakkında kısa değerlendirmeler de yaparak, bu ilmin en önemli eserlerinden birisini telif etmiştir. Buhârî'nin kitabını esas alan İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939), *el-Cerh ve ta'dîl* adlı eserinde râvilerin cerh ve ta'dili ile ilgili yeni bilgiler ekleyerek, râvi değerlendirmeleri hakkında daha detaylı bilgiler sunmuştur. *Kütüb-i sitte* dönemi olan ilk üç asrı kapsayan bu çalışmalarda bilgilerin birçoğu doğrudan o râvileri tanıyan muâsırları tarafından derlenmiş ve isnadlı rivayetler şeklinde kaydedilmiştir. Bu dönem râvileri hakkında daha sonra yapılan İbn Hibbân (ö. 354/965), İbn Adî (ö. 365/975) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi müelliflerin çalışmalarında ise genelde râviler, rivayetleri tetkik edilerek değerlendirilmiştir. Bir râvinin rivayetleri, nakilde bulunduğu hocanın diğer talebelerinin rivayetleri ile karşılaştırılmış ve her hocanın en güvenilir râvileri sıralanmıştır.

Bu dönemde hadisleri gelecek nesillere sıhhatli bir şekilde intikal ettirebilmek için muhaddisler, çeşitli ilim dallarından yararlanmışlar; râvilerin güvenilirliğini farklı açılardan incelemişler ve rivayet usûlünün ortaya çıkardığı problemlerle ilgili muhtelif çalışmalar yapmışlardır. Anılan çalışmalarda genellikle hadisin güvenilir öğrenme ve öğretme metotları belirlenmiştir. Ayrıca rivayet sırasında hangi durumda hangi lafızların kullanılabileceği konusu üzerinde belirli bir mutâbakata varılmıştır.²⁹ Hoca-talebe arasındaki bağlantı sıkı bir şekilde denetlenerek, râvilerin doğum, ölüm tarihleri ve şayet

²⁸ Yahya b. Ma'in, *et-Târih* (nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Mekke 1979; Ali b. el-Medîni, *İlelül-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl*, Halep 1400; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Talat Koçyiğit), İstanbul 1987.

²⁹ Hicri ilk üç yüzyılda hadis istilahlarının ortaya çıkışı ve kullanımı hakkında bilgi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996.

bunamışsa hangi tarihte bunadıkları gibi hayatının önemli safhaları tespit edilmiştir. Râviler eleştirilirken rastgele eleştirilmemiş, bu konuda özel bir metot izlenmiş ve anlamları belirli lafızlar kullanılmıştır. Farklı lafızlar kullanan ya da bilinen lafızları farklı şekillerde kullanan münekkithler belirlenerek, bu lafızlarla ne kastettikleri kayıt ve tespit edilmiştir.³⁰ Yalnızca zayıf râviler ayıklanmamış, sika râvilerin fark etmeden yaptıkları hataların tespitine çok daha fazla önem atfedilmiş, bu maksatla telif edilen eserlere *ilelî'l-hadîs* adı verilmiştir. Böylece sika râviler dâhil bütün râviler değerlendirilmiş, cerh ve ta'dil lafızları derecelendirilerek râvi hakkında nihai hüküm belirli kriterlere bağlanmıştır. Tenkit konusunda uzman hadisçilerin kendi dönemlerinde yaşamış râviler hakkındaki doğrudan değerlendirmeleri, kendilerinden önceki râviler hakkında hocalarından dinledikleri en küçük bilgiler bile talebeleri tarafından derlenip 'su'âlât' adlı eserlerde muhafaza edilmiştir.³¹

3. Batı Geleneğinde Sahtecilik ve Eleştiri

Tenkitçi zihniyetten mahrum olsalar da "Hakikat nedir?" sorusu tarihin ilk ortaya çıkışından itibaren tarihçileri her zaman meşgul etmiştir.³² Zira hakikati aramak insan fıtratının bir özelliğidir. Tarih ilminin kurucusu kabul edilen Herodotos, ünlü eserinin girişinde "Bu, (...) insanoğlunun yaptıkları zamanla hatırdan çıkmasın, gerek Yunanlıların gerekse Barbarların meydana getirdikleri harikalar bir gün unutulmasın diye Herodotos'un kamuya sunduğu bir araştırmadır (historie)" der.³³ Büyük ölçüde halk efsaneleri ve masallarını derlemiş olsa da görüldüğü üzere Herodotos'un da kaygısı "insanoğlunun yaptıklarına" kayıt düşmektir.

Olayların gerçekte nasıl olduğunu tespit etmenin yanında ikinci bir problem de olayları nakleden eserlerin sıhhatini tespit etmektir. Sahte eserleri tanımak maksadıyla yapılan sağduyuya dayalı eleştiri faaliyeti ilk çağlardan itibaren bilinmektedir. Anthony Grafton, kalpazanlık ve eleştirinin Batı geleneği içindeki tarihini anlattığı *Kalpazanlar ve Eleştirmenler* adlı eserinde, "Kalpazanlığa göz yuman bir kültür, kaçınılmaz bir biçimde kendi yüksek zekâ ürünlerinin itibarını, bazen de onarılmaz biçimde zedeler" diyerek, eleştirinin önemine dikkat çeker. Yine ona göre "Bir uygarlıkta eleştirinin yapıyor olması, o uygarlığın sağlıklı ve erdemli olduğunun göstergesidir."³⁴ Grafton'a göre, tenkit fikri, kalpazanlık ve sahteciliğin tarihi kadar eskidir. İlk yazılı

³⁰ Cerh ve ta'dil lafızlarının kullanımı hakkında bilgi için bk. Emin Aşıkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkidi*, İstanbul 1997, s. 171-193.

³¹ Örnek olarak bk. *Su'âlâtü İbnî'l-Cüneyd li Yahyâ b. Ma'in* (nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyfi), Medine 1408; *Su'âlâtü Ebî Ubeyd el-Âcuri Ebâ Dâvud es-Sicistânî* (nşr. Abdülaziz b. Ahmed), Medine 1412.

³² Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişim* (çev. Erol Güngör), İstanbul 1981, s. 49, 50.

³³ Nakleden François Hartog, *Herodotos'un Aynası* (çev. Emin Özcan), Ankara 1997, s. 15.

³⁴ Anthony, Grafton, *Kalpazanlar ve Eleştirmenler* (çev. Emre Yalçın), Ankara 1998, s. 125.

metinler ile birlikte sahte adlarla üretilen eserler ve kopyalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kimi zaman kişisel kazanç temin etmek kimi zaman manevî otorite sahibi olmak düşüncesiyle bazı insanların ilk çağlardan itibaren sahte eserler ürettiği, bir başka deyişle kalpazanlık yaptığı bilinmektedir.³⁵ Kalpazanlık ile birlikte eleştiri/tenkit fikri de gelişmiş; sahte eserler, eleştirmenlerin teknik yöntemlerinde yenilikler yapmasını sağlamıştır. Kalpazanlık, antik çağda eleştirinin ortaya çıkışını teşvik ettiği gibi orta çağ ve sonraki yüzyıllarda da eleştiri yöntemleri yine sahteciliğin tesiriyle gelişmeye devam etmiştir.³⁶ Meşhur eserlerdeki hataları düzeltme arzusu tenkit fikrinin ilk sâiklerindendir. İnsan tabiatı yalanı düzeltmek istediği için belirli bir alanda otorite kazanmış veya ünlü olmuş eserlerdeki hataları tashih etmek, diğer yazarların her zaman ilgisini çekmiştir.³⁷

Kütüphanelerin ve kitapçıların ortaya çıkışı tenkit faaliyetinin gelişimini hızlandırmıştır. Eski Yunan ve İskenderiye’de kütüphanecilerin sahtecilikle ilgili görüşlerine itibar edilmesinin sebebi bu kişilerin kitap konusundaki uzmanlıklarıdır. Eski Yunan’daki kütüphane kataloglarında ünlü yazarların hakikî eserlerini ve taklitlerini gösteren listeler hazırlanmıştır. O dönem araştırmacıları, düzmece metinleri belirlemek için, üslubu, yazarın çabasını ve ilmi yeterliliğini dikkate aldıkları gibi, bazen de kitapçıların sahte eserler konusundaki değerlendirmeleriyle yetinmek durumunda kalmışlardır.³⁸

Batı geleneğinde tenkit fikri yine Orta Çağ müteâkip kitabın önem kazanmasıyla birlikte gelişmiştir. Nitekim bütün Orta Çağ boyunca üzerinde ciddiyeyle durulmayan tenkit konusu, çok sayıda eserin neşredildiği ve ilk önemli kütüphanelerin kurulduğu XV. yüzyıldan sonra önem kazanmaya başlamış; özellikle de matbaanın bulunmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Rönesans’tan itibaren eski Yunan yazmalarının yayımlanması; bilhassa XVII. yüzyıldan sonra tarihle ilgili belli başlı kaynakların neşredilmesiyle birlikte tenkidin önemi artmıştır. Zira söz konusu neşir faaliyeti sonucunda eserlerin kaynaklarını belirlemek, en iyi yazmaları toplamak ve bu metinleri karşılaştırmalı neşretmek için uzman editörlerden yararlanılmıştır.³⁹ Bu dönemde henüz ciddi

³⁵ Grafton, *a.g.e.*, s. 16, 24. Grafton, kalpazanlığın bazen de eğlence maksadıyla yapıldığını söyler (Aynı yer. s. 11, 12).

³⁶ Grafton, *a.g.e.*, s. 13, 31, 41.

³⁷ bk. Hartog, *a.g.e.*, s. 280.

³⁸ Grafton, *a.g.e.*, s. 20. Sahte eserlerin tespitinde İskenderiyeli kütüphanecilerin çabalarını da unutmamak gerekir. Onlar, metinlerin daha iyi anlaşılması ve eksik kısımların tamamlanması maksadıyla yazmaları karşılaştırmışlar; tashih ve ta’dil ederek sahih bir şekilde kurgulamaya çalışmışlardır. Bu nedenle “metin eleştirisi (edition critique)” yönteminin ilk defa onlar tarafından icat edildiği öne sürülmüştür (Grafton, *a.g.e.*, s. 23).

³⁹ bk. Leon E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları* (çev. Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989, s. 20, 21. İlmî esaslara dayalı tarih araştırmaları Avrupa’da Rönesans’tan itibaren özellikle de matbaanın bulunmasıyla birlikte hız kazanarak gelişmiştir. Bu dönemde bilhassa eski Yunan yazmalarının yayın-

bir tenkit fikri ortaya çıkmadığı için bu neşirler sahtecilik ve kalpazanlık eserlerinden tamamen arındırılmış değildir.⁴⁰

Rönesans ile birlikte geçmişe ait eserler önem kazanırken buna paralel olarak eleştiri de gelişmiştir. Hatta filolojiden yararlanarak bazı eserlerin sahte olduğu tespit edilmiş, böylece filoloji eleştiri alanında ilk önemli zaferini kazanmıştır.⁴¹ XVII. yüzyılın sonlarında XVIII. yüzyılın başlarında birçok tarihî kaynağın ve kalıntının sahte çıkması ile birlikte tarihe karşı bir itimatsızlık ve şüphe uyanmıştır. Hatta bazıları daha da ileri giderek tarihin 'efsane/mit'lerden ibaret olduğunu bile öne sürmüşlerdir.⁴² Yine bu dönemde pratik kuşkuçuluk yükselmeye başlamış, 'eleştirel' (critical) terimi moda terim hâline gelmiştir. Bunun sonucunda kitap adlarında 'eleştirel' kelimesinin kullanımı yaygınlaşmıştır.⁴³

Batı tarih araştırmalarında ilk çağlardan itibaren tenkit uygulamalarının örneklerine rastlanmakla birlikte, metotlu tenkit düşüncesi Rönesans ile birlikte başlamıştır. Önceki dönemlerde metotlu tenkidin ihmal edilmesi tarihçilerin sahip olduğu tarih anlayışından kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu anlayışa göre geçmiş ve geçmişin bilimi olarak tarih, "bir ahlâk okulu, bir yüksek mahkeme, iyi hükümdarlar için şeref sahnesi, kötüler için ise bir darağacıdır."⁴⁴ Şu hâlde tarih bu dönemde bir ilim olarak tasavvur edilmemiş, aksine bir edebiyat türü olarak görülmüştür. Bundan dolayıdır ki, tarihî hadiselerin tahlil edilmesinden ziyade tasnif ve tasviriyle yetinilmiş, yazımında ise anlatımın açıklık ve sadeliğine, üslûbun güzel ve güçlülüğüne önem verilmiştir.⁴⁵

Öte yandan Batı tarihçiliğinde metotlu tenkidin gelişiminde, *Kitâb-ı muhkaddes*'in kaynaklarının tespiti ve kutsal metinlerin yorumlanmasında uygulanan tenkit usûllerinin de katkısı olmuştur. XIX. yüzyılda *Tevrat* ve *İncil*

lanması, antikitenin klasik eserlerinin neşredilmesi ile birlikte tarih ilmi gelişmeye başlamıştır. Zira kaynakların belirlenmesi, en iyi yazmaların toplanması ve bu yazmaların daha güzel yayınlanması için uzman editörlerin görevlendirilerek tahkikli metinlerinin (edition critique) neşredilmesi gayesiyle çeşitli arayışlara girişilmiştir (Aynı yer. s. 20).

⁴⁰ bk. Grafton, a.g.e., s. 36 vd.

⁴¹ bk. Grafton, a.g.e., s. 36. vd.

⁴² Togan, a.g.e., s. 31.

⁴³ Richard Simon'un *Eski Ahid'in Eleştirel Tarihi* (1678), Pierre Bayle'in *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük* (1697) ve Pierre Le Brun'un *Batıl Uygulamaların Eleştirel Tarihi* (1702) kitapları, anılan dönemde yayımlanmıştır. Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi* (çev. Mete Tunçay), İstanbul 2001, s. 201.

⁴⁴ Hazard, a.g.e., s. 47.

⁴⁵ Hazard, a.g.e., s. 47. Bu dönemde yapılan tenkitler, sağduyuya dayalı, gerçeği arama faaliyetleridir. Lenglet Dufresnoy, 1713'te yayımladığı *Methode Pour Etudier L'Histoire* adlı eserinde hatadan kurtulmanın zorluğuna "Çok dikkatli olmalı, güvenilir kaideleri takip etmeli, her şeyi hemen kabul etmemeli, olayları dikkatle gözden geçirerek, enine boyuna deşmeli. Eşi bulunmayan ve fevkalade görünen şeylerle karşılaşıldığında şüphe edilmeli" sözleriyle dikkat çekiyordu. Ona göre bu ilkelere dikkat edilmediği takdirde "Kafalara gerçek kadar yalanın hükmetmesi de mümkündür". Aynı yer. s. 50.

nüshaları incelenirken kullanılan lengüistik metod, bunların başında gelmektedir. Tarihi ve edebî yönden tetkik edilen kutsal metinlerin yorumlanmasında en çok bu metoda başvurulmuş ve bu yönde yeni teknik ve usüller geliştirilmiştir. Böylece dinî metinlerin daha doğru anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁶

Ünlü felsefeci Rene Descartes'ın (ö. 1650) felsefede matematikteki gibi kesinliğin araştırılması esası üzerine kurulu metodu fen bilimlerinde olduğu gibi beşeri bilimler alanında da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Descartes, tarih araştırmalarıyla güvenilir ve kesin bilgiye ulaşmak mümkün olmadığı için tarihi bilim olarak kabul etmiyordu. Ancak onun kuşkuculuğu ve bilimlerde kesinlik arayışı için geliştirdiği geometrik kanıtlama yöntemi, ters yönde tarihi etkilemiş; tarihçiler de o dönemde moda hâlindeki bu akıma uyarak tarihte kesinlik problemini çözmenin peşine düşmüşlerdir.⁴⁷

Kuşkuculuk ve tenkit fikrinin canlanması gözlem ve betimlemenin dolayısıyla ampirizmin, tıp ve tabiat bilimlerindeki etkinliğini artırdı. Tarihçiler de bunun etkisinde kalarak kesin bilgi arayışına girdiler. Bunun yanında mahkemelerin işleyiş tarzından esinlenerek tanıklıkların değerlendirilmesinde 'tanıklıklar sayılmamalı, tartılmalı' gibi hukukçuların benimsediği ilkelerden istifade edildi.⁴⁸ 'Araştırma', 'kanıt', 'olgu' gibi terimler tarihçilerden önce hukukçular tarafından kullanılan terimlerdir. Bu dönemin tarihçileri kendi eserleri ile mahkeme uygulamaları arasında benzetmeler yapmakta; eserlerini bir yargıç tarafsızlığıyla yazdıklarını iddia etmekteydiler. XVI. ve XVII. yüzyıllarda gelişen 'metinsel eleştiri', yani özgün bir metnin yazmalarını karşılaştırarak asıl durumunu belirlemek için geliştirilen dil de yine tenkit sürecine mahkemelerin etkisini göstermektedir. Erasmus gibi hümanist yazarlar, bir eserin farklı nüshalarını, yeniden kurmaya çalıştıkları özgün metnin tanıkları kabul ediyor, her birinin tanıklığının ne denli bağımsız olduğunu belirlemeye çalışıyorlardı.⁴⁹

Tarih araştırmalarında uygulanan eleştirel metot, XIX. yüzyılda Avrupa'da yaygınlık kazanan ve bütün kültür hayatlarını derinden etkileyen pozitivist akımdan da önemli ölçüde etkilenmiştir. Pozitivistler, XIX. yüzyılda tabiatın

⁴⁶ Kutsal Kitap tenkidleri hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Ankara 1988, s. 94-104; Oryantalistler, İslâm ilimleri ve tarihi üzerine yaptıkları araştırmalarda, tarih metodolojisinin pozitivist versiyonu tarihsel eleştiri ve Kutsal Kitap tahlilleri için geliştirilen metin eleştirisi yöntemlerinden yararlanmayı tercih etmişlerdir. Oryantalistlerin tarihselcilik ve metin analizi yöntemlerinin eleştirisi için bk. Edward Said, "Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek" ve "Dünya, Metin ve Eleştirmen", *Kış Ruhu*, ss. 69-86 ve 120-145.

⁴⁷ R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı* (çev. Kurtuluş Dinçer), Ankara 1996, s. 93-96. Meselâ Isaac Newton'un izleyicilerinden John Craig, *Tarihsel Kanıtların Kuralları* (1699) kitabında tarihi bilgilerin güvenilirliğini "Kaynakların güvenilirliği, kaynakların anlattığı olaydan uzaklığına oranla değişir" gibi teoremlerle tartışarak Descartes'ın açtığı çığıı takip etmiştir. Burke, *a.g.e.*, s. 205.

⁴⁸ Burke, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁹ Burke, *a.g.e.*, s. 208.

sırlarını açığa çıkarma konusunda önemli başarılar kazanan gözlem ve deneye dayalı bilimsel yöntemin topluma ve tarihe de uygulanabileceğini savundular.⁵⁰ Buna göre tarihçinin görevi geçmiş hakkında olguya dayalı bilgi toplamak; ilk kaynaklara eleştirel yöntem uygulayarak doğrulanmış olguları belirlemektir. Çünkü gerçek olan şey olgudur ve orada mevcuttur. Eleştirel bir şekilde tanıklıklar çerçevesinde olgu tespit edildiğinde tarihte bazı yasalar keşfedilebilir. Dolayısıyla bu yaklaşımda tarihçinin inançlarına ve değerlerine yer yoktur; onları ilgilendiren yegâne şey, olgular ve olgulardan mantıksal olarak çıkan genellemelerdir. Pozitivist tarihçilikte tarihsel gerçeklikler pozitif bilimlerde olduğu gibi yoruma gereksinme göstermeyen maddî bulgular olarak ele alınıyordu. Pozitivist tarihçiler, geçmişin olgularının üst üste konulması suretiyle geçerli delillere ulaşılabilmesine inanırlar. Yine bu delillere dayanarak tarihsel illiyet/nedensellik bağlarının belirleneceğini varsayarlar.⁵¹ Ancak bu pozitivist yaklaşım, dar bir tarihsel düşüncenin gelişmesine yol açmış, tarihçiyi indirgemeci bir mantağa mahkûm etmiştir. Oysa ki yardımcı ilimlerden ve geçmişte hadis tenkidinde geliştirilmiş usûllerden istifade ederek, tarih tenkidini daha objektif ve gerçekçi ilkeler üzerinde temellendirmek mümkündür.⁵²

4. Batı Tarihçiliğinde Metotlu Tenkit

Batı ilim geleneğinde modern anlamda tarih, tarihçilerin araştırmalarında tenkit metotlarını uygulamaları ile başlamıştır. Metot, geniş manasıyla, hâdiseler karşısında zihnimizi tatmin edecek hakikatlerin bulunması için sarf edilen düşünce faaliyetidir. Dar manasıyla ise, olaylar karşısında nasıl düşünüleceğini gösteren bir çalışma programı ve araştırma kaideleri toplamıdır. Metot kelimesinden üretilen metodoloji ise "zihnin reel, şe'nî hâdiseler üzerinde objektif hakikatlere varmak, kanunlara ulaşmak gayesiyle sarf eylediği düşünme ameliyesine ait olmuştur. Bu durumda metodoloji 'mantık'ın âdeta tatbikatını teşkil etmekte ve 'tatbikî mantık'ın bir ikinci adı olmaktadır."⁵³

Batı dillerindeki *critic/critique/kritik* (tenkit) sözcüğünün kökeni, Yunanca 'krino'dur. Krino, yargılama anlamıyla birlikte ayırma, ayırıştırma anlamlarını da taşır. Bu durumda tenkid, bir şeyin unsurlarını birbirinden ayırma ve

⁵⁰ Pozitivist tarih anlayışının eleştirisi için bk. R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı* (çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul 1990, s. 135 vd.; Doğan, Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul 1994, s. 112 vd.

⁵¹ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*, İstanbul 1996, s. 39.

⁵² Pozitivist tarih anlayışı tarihçiler tarafından 'dogmatik' ve 'bilimci' anlayış olarak nitelendirilerek eleştirilmektedir. Bu tarihçilere göre dogmatik tarih yerini dokümanter tarihe terk etmeli; 'bilimcilik', 'teknikçilik'e dönüşmelidir. Teknik tarihçilik ise 'hep kaynaklara, tahlile, nihayet mukayeseli tarihe başvuran' tarihçiliktir (bk. Halkın, a.g.e., s. 102). Tosh'a göre günümüz tarihçileri arasında pozitivist inanca bağlılığını koruyanlara nadir olarak rastlanmaktadır (Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 122, 123. Metodolojinin genel bir eleştirisi için bk. Hüsamettin Arslan, "Metodolojizm", *Dergâh dergisi*, V, sayı 52, s. 15).

⁵³ Z. Fahri, Fındıkoğlu, *İçtimâiyat, Metodoloji Nazariyeleri*, II, İstanbul 1961, s. 4, 5.

bunların her birini çözümüleme ve değerlendirme anlamını da içerir.⁵⁴ Tarih tenkidinde, kaynakların ve kaynaklardan elde edilen bilgilerin hakikati araştırılır.⁵⁵ Bir başka deyişle "İntikad, önümüzde bulunan bir kaynağın bir hâdise hakkındaki şehâdetinin ve bundan çıkarılan neticenin hakikate mutâbık olup olmadığını incelemektir."⁵⁶ Dolayısıyla, tarih tenkidi, tarih araştırmalarında doğruyu yanlıştan ayırma metodu şeklinde tanımlanabilir.⁵⁷

Avrupa'da millî devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte millî tarih koleksiyonları da yayımlanmaya başlamıştır. Yüzlerce ciltlik bu koleksiyonların yayımlanması, bu metinlerin daha doğru neşredilebilmesi için metot problemini gündeme getirmiş ve *tarih tenkidi metodu* ilk defa Alman tarihçiler tarafından XIX. yüzyılın başlarında ele alınmıştır. B. G. Niebuhr, 1811-1813 tarihlerinde yayımladığı Roma tarihiyle ilgili kitabının önsözünde tarih tenkidinden bahsetmiştir. Daha sonra Leopold von Ranke 1824 yılında neşretmeye başladığı Roma ve Cermenlerle ilgili kitabının ilk cildinde tarih metodolojisini incelemiştir. Alman tarih vesikaları külliyyâtını (Monumenta Germaniae Historica) neşreden Ranke'nin arkadaşları ve talebeleri bir yüzyıl kadar süren bu eserin yayımlanması esnasında tarih metodolojisine ilişkin fikirlerini geliştirmişler; özellikle de vesika kullanımı ve tenkidini sistemleştirmişlerdir.⁵⁸ Bu çalışmalar, özellikle tarihi vesikaların ve arşiv malzemelerinin incelenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Ranke geleneğinde yetişen tarihçiler, bütün enerjilerini, teknik uzmanlık iddialarının dayanağı olan yazılı belgeleri incelemeye harcamışlardır. Ancak bu tarihçilerin yararlandığı arşiv belgeleri ve tarih kitapları ilk kaynakları itibariyle büyük ölçüde sözlü rivâyetlere dayanmaktadır.⁵⁹

XVIII. yüzyıldan itibaren tarih araştırmaları önem kazanmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde pratik tarih anlayışı egemendi. XIX. yüzyılın başlangıcında Niebuhr ve Ranke'den önce tarih alanında hiçbir eleştirel kavram görülmemektedir. Onlarla birlikte modern tarih kavramı etkisini bilgi ve kültürün bütün alanlarında yaygınlaştırdı.⁶⁰ Ranke'nin amacı, tarihi profesyonel olarak eğitim görmüş tarihçiler tarafından icra edilen pozitif bir bilime dönüştürmektir. Ranke'ye göre, bilimsel araştırma eleştirel yöntemle yakından bağlantılıydı. Tarihçinin öncelikle filolojik eleştiri yöntemleri konusunda doğru dürüst bir

⁵⁴ Alain, Touraine, *Modernliğin Eleştirisi* (çev. Hülya Tufan), İstanbul 2000, s. 110.

⁵⁵ Bernheim, *Tarih İlmîne Giriş*, s. 135.

⁵⁶ Togan, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁷ Halkın, *a.g.e.*, s. 3. Togan, tarih tenkidini şöyle tanımlamıştır: "Olayları tesbit etmek için gerekli materyalin kıymetini mümkün olduğu kadar mükemmel ve etraflı bir şekilde tayin etmek ve materyali, muhtelif rivâyet ve nakil safhalarından geçerken bizzat kabul ettiği tağyir, sehiv, yanlış okuyuş, ilâve ve sahtekârlık izlerinden temizlemektir". Togan, *a.g.e.*, s. 29.

⁵⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 30; John Tosh, *Tarihin Peşinde* (çev. Özden Arkan), İstanbul 1997, s. 57, 58.

⁵⁹ Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 191.

⁶⁰ Ernst, Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme* (çev. Necla Arat), İstanbul 1997, s. 223.

eğitim alması gerekiyordu. Tarihçi 'geçmiş yargılamaktan' sakınmak ve kendisini 'şeylerin gerçekten nasıl olduğunu göstermekle' sınırlamak zorundaydı.⁶¹ Ranke ve arkadaşlarının çalışmaları Almanya'daki tarih araştırmalarında belirleyici olmuş; bu dönemde Almanya'da tenkit metodlarının tarih araştırmalarına nasıl uygulanması gerektiğini gösteren öğretici el kitapları yayımlanmıştır.

Bu kitaplardan birinin yazarı olan Ernst Bernheim,⁶² eleştiriyi dış ve iç kiritik olmak üzere iki kısma ayırır. Ona göre dış kritik, kaynakları inceleyip ne dereceye kadar kaynak olabileceklerini araştırmaktır. İç tenkit ise, vesikaları karşılaştırarak, kontrol ederek iç değerini güvenilirlik derecesini belirlemek, daha sonra da zaman ve mekana göre sıraya koymaktır.⁶³ Bernheim, dış ve iç tenkidin aşamalarını ilk beşi dış tenkit, son üçü ise iç tenkit olmak üzere sekiz madde hâlinde belirler: (1) Önce hâkimin şahidin ifadesini tetkik etmesi gibi, vesikaların tahrif ve uydurma olma ihtimali araştırılır. (2) Ne zaman yazıldığı ve hangi kaynaktan çıktığı belli olmayan kaynakların yazılış tarihi ve kökenleri belirlenmeye çalışılır. (3) Kaynağın yazarı belirlenir. (4) Kaynağın orijinal ve müstakil bir eser olup olmadığı araştırılır. (5) Yazılı kaynaklar/metin, filolojinin de yardımıyla aslına uygun bir şekilde tertip edilir (edition ve rezension kiritik) (6) Müellifin hâl tercemesinden, hâl tercemesi bilinmiyorsa eserinden hareketle hayatı, mesleği, bağlı/taraftarı olduğu grup, bilgi seviyesi, ilgi duyduğu konular, çalışma tarzı ve ahlâkî durumu tespit edilir. Daha sonra anlattığı olayların çağdaşı olup olmadığı; doğrudan müşâhede edip etmediği olayları iyi ve doğru nakledip nakletmediği oraya konur.⁶⁴ Yaşadığı olayları aradan uzun zaman geçtiği için doğru nakledemeyen kişiler 'râvi' kabul edilmezler. (7) Mahkemelerde şahidliklerin değeri tartışıldığı gibi, tarihçi de kaynak vesikalarının sıhhatini tespit etmeye çalışır. "Bakiyeler, hâdiselerin delili, rivayetler şahidlerin ifadesi mahiyetindedirler". Vesikaların, birbirleriyle karşılaştırılarak

⁶¹ Georg G. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı* (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2000, s. 25.

⁶² B. Ernst Bernheim'in *Lehrbuch der Historischen Methode* (Leipzig 1894) adlı eseri ilk defa 1889 yılında yayımlanmıştır. Bernheim'in tarih metoduna dair başka bir eseri *Tarih İlmine Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi*, adıyla (çev. M. Şükrü Akkaya, İstanbul 1936) Türkçe'ye çevrilmiştir. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl* adlı kitabında tenkit bahislerinde, Bernheim'i takip etmiştir. Özellikle bk. Togan, a.g.e., s. 75-101.

⁶³ Bernheim, a.g.e., s. 135.

⁶⁴ Togan, burada anlatılan hususları şöyle tasvir eder: "Haberlere gelince, onlar hakkında biz çok etraflı düşünmek mecburiyetindeyiz. Evvela müellifin şahsiyetini, onun hayatını, hangi din, mezhep ve partiye mensub olduğunu, medenî seviyesini, alaka sahalarını, onun mesai tarzını ve şahid olmak itibarıyla haberlerinin itimada şayan olup olmadığını tespit etmemiz icab eder. Eğer müellifin mufassal tercüme-i hâli malum değilse bu malumatı onun eserlerini tetkik ederek, onlardan çıkarmaya çalışılır". Togan, a.g.e., s. 97.

güvenilirlikleri tartılır. (8) Kritismin son vazifesi, elde edilen bilgilerin mevzu zaman ve mekana göre dizilmesidir.⁶⁵

Fransız Metodik Okul (Ecole Methodique) tarihçileri G. Monod, C. V. Langlois, C. Seignobos, H. Taine ve onu izleyen arkadaşları tarihsel verilerin toplanmasıyla evrensel yasalara ulaşmak isterlerken, A. Comte ve onu izleyenler bir adım daha ileri giderek "tarihin doğa bilimleriyle aynı epistemolojik düzleme getirilebileceği"ni ve hatta mutlaka böyle olması gerektiğini öne sürüyorlardı.⁶⁶ Bu ekole mensup tarihçiler, tarihte objektif bilgiye ulaşılması gerektiğini iddia ediyorlar; pozitivist kuralların tarih araştırmalarında benimsenmesini istiyorlardı. Bu sebeple, tarih araştırmalarının siyasal ve felsefi teorilere kapalı olması gerektiğini söylüyor; geçmişin bilimsel ve tarafsız bir yöntemle ele alınmasını öneriyor; tarih araştırmalarının tarihin evrensel kanunlarına ulaşma maksadıyla yapılması gerektiğini iddia ediyorlardı.⁶⁷ Bu dönem Fransız pozitivizminin tarih yöntemini yansıtan en önemli eserlerden birisi 1898'de Charles-Victor Langlois ve Charles Seignobos'un birlikte kaleme aldıkları *Introduction Aux Etudes Historiques*'dir.⁶⁸

Langlois ve Seignobos, tenkit aşamalarını iç ve dış olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Bilgelik tenkidi de denilen dış tenkit, vesikaların tasnifi, aslına çevrilmesi ve kaynakların tespitiyle ilgilidir. İç tenkit ise, müspet ve menfi olmak üzere iki kısma ayrılır. Müspet tenkit, metnin yorumuyla (hermeneutique) ilgilidir. Vesikaların içindeki bilgileri analiz ederek, müellifin maksadını belirlemeye yönelik çalışmaları içerir. Metnin yorumuyla ilgilenen müspet iç tenkit daha çok dil bilimden yararlanır.⁶⁹ Metnin gerçek manası anlaşıldığında müspet analiz tamamlanmış olur.⁷⁰ Metindeki ilâveler de yine içerden analiz ile metnin üslûp açısından incelenmesi ve metin içindeki fikirlerin tutarlılığının araştırılmasıyla belirlenir.⁷¹ Menfi tenkit ise, doğruluk ve samimiliğin tespitine yöneliktir; bu aşamada vesikanın ortaya çıktığı şartlar analiz edilerek müellifin söylediklerinin doğruluğu kontrol edilir.⁷² Tarihçiler iç tenkitte 'Tefsir tenkidi' ve 'Samimiyet ve doğruluk tenkidi' şeklinde iki aşama tasavvur etmişlerdir. Samimiyet tenkidi, sözü söyleyen kişinin doğru sözlü olması ve inandığını söylemesi, doğruluk tenkidi ise, gördüğü veya

⁶⁵ Bernheim, a.g.e., s. 135-157.

⁶⁶ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*, İstanbul 1996, s. 22.

⁶⁷ Ersanlı Behar, a.g.e., s. 31.

⁶⁸ Ersanlı Behar, a.g.e., s. 32 [Langlois ve Seignobos hakkındaki eleştiriler için bk. Marc Bloch, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği* (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1985, s. 41. Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar* (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1992, s. 28].

⁶⁹ Charles Langlois; Charles Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş* (Çev. Galip Ataç), İstanbul 1937, s. 141.

⁷⁰ Langlois; Seignobos, a.g.e., s. 149.

⁷¹ Langlois; Seignobos, a.g.e., s. 89.

⁷² Langlois; Seignobos, a.g.e., s. 137, 138.

öğrendiği şeyi doğru öğrenmiş olmasıdır.⁷³ Bu ikili taksim muhaddislerin râvilerde aradığı 'adalet ve zabt' ilkelerine karşılık gelmektedir. Bilindiği gibi adalet, râvinin ahlâkî durumu ile zabt ise, öğrendiği bilgiyi doğru öğrenmesi ve doğru nakletmesiyle ilgilidir⁷⁴.

Daha sonraki tarih araştırmacıları, Langlois ve Seignobos'un tasnifini izleyerek tenkidi iç ve dış olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Dış tenkidin vesikaların gerçeklik (authentic) değerini, iç tenkidin ise inandırıcılık (credit) değerini incelediğini söyleyen Halkin, bu ananevî tasnifin sun'î olduğunu dış ve iç tenkidi gerçekte birbirinden ayırma imkânı bulunmadığını söyler. Ona göre, iç tenkit, metnin yorumuyla da ilgilenmekle beraber, tarihî gerçekleri tespitte önemli olanın şahidliğin tenkidi olduğunu belirtir ve "Geçmişin manevî kesinliği ancak bu şahidliğin otoritesine dayanır. Geçmiş biz ancak başkasının aracılığı sayesinde tanımaktayız" der⁷⁵. Halkin, tarihte kendi ortamında güvenilir bir şahidin ifadesine makul bir güven gösterilmesi gerektiğini söyler. Ona göre, "Tek şahid, şayet ciddi, algılama gücü kuvvetli ve doğru bir insan ise, bizi kesin bir kanaate ulaştırmaya yetebilir"⁷⁶.

Tarih metodolojisine dair önemli bir el kitabı kaleme almış olan John Tosh da dış ve iç tenkit ayrımını izler. Ona göre, bir belgenin hakikî olup olmadığını araştırmak, tenkitte ilk adımdır ki buna dış tenkit denilmiştir. Belgenin gerçekliğinden şüphe edildiğini kaynağının araştırılması, belgeyi ilk ortaya koyan kişi veya belgeyi üreten kuruma kadar izinin sürülerek gerçekliğinin kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu aşamada varsa belgedeki tutarsızlıklar ve fazlalıklar, paleografik ve filolojik tahlillerle ayıklanır. Ona göre, ikinci ve çoğu zaman daha fazla çaba gerektiren aşama iç tenkittir. Bu aşamada metnin doğru anlaşılması ve yorumlanması için gerekli tahliller yapılır. Tarihçi, metni doğru anlamak için sadece metnin ait olduğu dil ve lehçeyi anlaması yeterli değildir, "kelimelerin tam olarak ne anlama geldiğini kavramak için tarihsel bağlamı da iyi tanıması gerekmektedir". Ancak tarihçiler, inceledikleri döneme ait kaynaklara gömülerek, onların karakteristik kalıplarını, teknik söz dağarcığını kavradıktan sonra anlamaya ilişkin problemleri çözmekte sıkıntı yaşamazlar. Şayet belge, görülenleri, işitilenleri veya söylenenleri bildiren bir metinse, yazarının olguların aslına bağlı bir anlatım yapacak durumda olup olmadığını sormamız gerekir. Orada gerçekten bulunmuş ve sağlam kafayla dikkat ve soğukkanlılıkla

⁷³ Langlois ve Seignobos, *a.g.e.*, s. 161.

⁷⁴ Hadisçiler bu terimleri tafsilatlı bir şekilde tahlil etmişler ve tanımlamışlardır. Adalet, kişiyi, Allah ve Resûlî'nün (s.a.v.) emirlerini yapıp, yasalarından kaçınmaya, halk nazarında kişiliğini zedeleyici söz ve işlerden uzak durmaya sevk eden meleke, hâldir. Zabıt, râvinin, hadisi başkasına rivayet edinceye kadar aldığı gibi korumasıdır". Bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (İstanbul 1987), Adalet ve Zabıt maddeleri.

⁷⁵ Halkin, *a.g.e.*, s. 23, 24.

⁷⁶ Halkin, *a.g.e.*, s. 25.

olaya tanık olmuş mudur? Bilgi ikinci ağızdan elde edilmişse, söylentinin ötesinde bir şey olabilir mi? ...”⁷⁷

Günümüzde, akademik tarih araştırmalarında hâlen XIX. yüzyıl Almanya ve Fransa gibi ülkelerdeki pozitivist tarih telâkkisini yansıtan tenkit yöntemleri uygulanmaktadır.⁷⁸ Türkçedeki çalışmalarda da aynı ayrımın izlendiği ve konunun yaklaşık aynı üslup ve yaklaşımla işlendiği müşahade edilmektedir.⁷⁹ Tarih metoduna dair kaleme aldığı ders notlarında İbrahim Kafesoğlu, dış ve iç tenkit ayrımını esas alır. Ona göre tenkit faaliyetinin safhalarını tamamen birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak ilk kısımda kısaca temas edildiği gibi tarihçiler tenkidi dış ve iç tenkit olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Bu ayırmada yazılı metinler esas alındığı için adlandırmada da ‘dış’ ve ‘iç’ tabirleri kullanılmıştır. Eserin müellifi, adı, yazılış tarihi ve yazıldığı yer gibi hususlar dış tenkidin birinci aşamasını oluşturur. İkinci aşamada kaynak tahlili yapılarak eserin muhtevası orijinal mi, yoksa başka eserlerden yapılan alıntılarla telif edilmiş bir eser mi olduğu tespit edilmeye çalışılır.⁸⁰ İç tenkide gelince yukarıda da ifade edildiği gibi önce müellifin psikolojik kritiği yapılır. Müellifin eseri üzerindeki tesiri son derece önemli olduğundan yazarın kimliği, şahsiyeti ve güvenilir olup olmadığı araştırılır. İkinci aşamada ise muhteva, yani metinde anlatılan olaylar ve bilgiler tenkit edilir.⁸¹ Burada önce anlatılan bilgilerin doğruluğu diğer kaynaklardan elde edilen bilgilerle karşılaştırılarak test edilir. Sonra verilen bilgilerin müellifin dönemine ait olup olmadığı araştırılır. Son olarak yazarın gerçekte ne demek istediği tespit edilmeye çalışılır.⁸²

Yukarıda anlatılan tenkit kuralları, hiçbir zaman zikredildiği gibi sırayla uygulanmamıştır. Her belgenin durumuna uygun farklı tenkit kuralları uygulanabilir. Tenkit yöntemi tarihçinin kafasındadır, bu kuralları uygularken önce sunu sonra bunu uygulayayım şeklinde bir sıra gözetmez. John Tosh, yukarıda bahsedilen kitaplarda zikredilen eleştiri yöntemlerinin uygulamada pek geçerli olmadığını belirtmiş ve yöntemin ancak “bir verinin doğrulanması için bir dizi ardışık bilimsel prosedürün bilinçli olarak uygulanması” şeklinde tanımlandığı

⁷⁷ Tosh, *a.g.e.*, s. 58-61 vd.

⁷⁸ Tarih tenkidinde İslâm dünyasındaki modern tarihçilerin birçoğu, tenkidin tanımında ve tasnifinde yukarıdaki müelliflerin ortaya koydukları prensipleri benimsemişlerdir. Örnek için bk. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, *Menhecü'l-bahs fi't-târih*, Bingazi 1990, s. 127 vd.

⁷⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1991, s. 28-35.

⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu ise, iç tenkidin her tarihî malzemeye uygulanamayacağını sadece kitap, risâle ve vesikalara ait bir metot olduğunu söyler. İbrahim Kafesoğlu, *Tarih Metodu* (Yayımlanmamış ders notları), s. 35, 36. Görüldüğü üzere, tarihçilerin anladığı manada dış tenkit, yazma eserlerle ilgili değerlendirmelerden ibarettir. Dış tenkidin, hadis kitaplarının yazma nüshalarına uygulanması mümkündür (Aynı yer. s. 37). Bunu hadis rivayetindeki isnad ile karşılamak ise sadece çağrışım yoluyla yapılmış bir benzetme olabilir.

⁸¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

⁸² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 38.

takdirde anlamlı olduğunu belirtmiş; tarihçilerin tenkit kurallarının bir yön-temden ziyade 'zihinsel bir tutum' ve tecrübe verileri olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir.⁸³

5. Mukayese: Farklar-Benzerlikler

Tarih ve hadis tenkidine ilişkin yukarıda kısaca zikredilen bilgiler karşılaştı-ıldığı aralarında benzerlikler kadar önemli farklar bulunduğu da görülür. Yapılan bu kıyaslama bir bakıma iki farklı medeniyet idrakinin mukayesesi anlamını taşıyacaktı. Çünkü hadis ilmi İslâm medeniyetinin bütün geleneksel hususiyetlerini sembolize eden -özellikle de eğitim ve öğretim açısından- bir ilim dalıdır. Batı medeniyeti için de tarih ilmi, aynı şeyi ifade eder. Gerçekten batılı zihniyetin gerisinde oluşturdıkları tarih ilmi yatar. Hadisin İslâm mede-niyetinin, tarihin de Batı medeniyetinin teşekkülünde oynadığı rolü ve hadis ile tarihin birbirlerine etkisini bilmek de ayrıca ilgi çekici konulardır. Biz bu meseleleri bir başka çalışmaya bırakarak burada iki ilim dalını kaynak kulla-nımı ve tenkit usûlleri açısından kıyaslamakla yetineceğiz.

a. Muayyeniyet

Hadis ilminin temel uğraşısı Peygamber Efendimizin (s.a.v.) söz, fiil ve dav-ranışlarıyla ilgili anlatıları râvileriyle birlikte tespit edip değiştirmeden sonraki nesillere aktarmaktan ibarettir. Bu ilim daha Allah Resûlü (s.a.v.) hayatta iken oluşmağa başlamıştır. Nitekim sahâbiler, onun hadislerini ezberliyor, kaydedi-yor ve başkalarına aktarıyorlardı. Böylece bir râvi bir hadisi Allah Resûlü'nden (s.a.v.) veya ondan duyan bir başkasından aynen alıp ezberlemiş ve talebelerine aktarmış olmaktaydı. Bir başka ifadeyle hadis öğretimi tespit/hıfz ve aktarma-ya; yani tekrara dayanıyordu. Şu hâlde bir sahâbi bildiği hadisleri, Allah Resûlü (s.a.v.) hakkında bilgi edinmek maksadıyla yanına gelen kişilere ve heyetlere sürekli tekrarlamak durumunda kalıyor, bu sebeple yakın talebeleri her defa-sında aynı hadisleri yüzlerce defa dinlemek ayrıcalığına sahip oluyorlardı. Meselâ Abdullah b. Ömer'in (r.a.) oğlu Sâlim, babasının en yakın talebesi ve onun hadislerinin en önemli râvisidir. Yahyâ b. Sa'îd adlı şahsın bir hadis hakkında "Bu hadisi babandan bizzat dinledin mi?" diye sorması üzerine "Bir defa mı! Yüz defadan daha fazla dinledim" diye cevap veriyordu.⁸⁴

Râviler hadis aldıkları kimselerin öncelikle Allah Resûlü'ne yakın olmaları-na dikkat ediyorlardı. Meselâ yüzlerce talebenin Ebû Hureyre'den (r.a.), hadis nakletmesi onun Resûl-i Ekrem'e yakınlığı sebebiyledir. Bir kişinin çok sayıda talebesi olması sonraki kuşaklara da ondan nakledilen haberleri denetleme imkânı sağlıyordu. Böylece her nesil bir önceki kuşağın naklettiği bilgileri eleştirme imkânına kavuşuyor, muhtemel rivayet hataları böylece kontrol

⁸³ Tosh, a.g.e., s. 71.

⁸⁴ Zehebi, Siyer, IV, 465.

ediliyordu. Hocalarından yaptıkları rivayetlerde güvenilir râviler tespit ediliyor, talebeler onların etrafında toplanıyordu. Böylece her kuşakta belirli râviler/talebeler diğerleri arasından ilim ve ahlâklarıyla temayüz ediyordu. Öte yandan hadis rivayeti yalnızca belirli elit bir gruba mahsus faaliyet değildi. Devlet ricâlinden kölelere kadar herkes tarafından yapılabilen, izlenen, eleştirilen kamuya açık bir faaliyetti. Bu durum hadisçilerin faaliyetlerinin denetlenmesini kolaylaştırmış oluyordu.

Tarih ilmine gelince tarihçiler, geçmişe ait bir inceleme konusunun seçiminde serbest oldukları gibi incelenen konularla ilgili delil ve bilgi bulmakta da sınırlı imkânlarla sahiptirler. Bu hususu ifade için, geçmişe ait ulaşabildikleri delilleri bir balıkçı tablasında sıralanmış balıklara benzetmişlerdir.⁸⁵ Denizden yakalanmış bu balıklar, deniz hakkında bilgi edinmemizi sağlamak maksadıyla iradi olarak seçilmiş örnekler değildir. Denizdeki bütün balıklar tabladaki balıklardan ibaret olmadıkları gibi, yakalayanlar tarafından da özel olarak seçilmiş tipik örnekler değillerdir. Tarihi bilgiler bize tabladaki bu balıklar gibi intikal eder. Geleceğe intikal eden delillerin, tabladaki balıkların deniz hakkında bilgi vermeleri gibi tarihi tanıklıklar da bize geçmiş hakkında bilgi sunarlar. Ne var ki, bu bilgiler geçmiş bütünü açıklığıyla bilmeye izin vermez.

b. Aynıyla rivâyet: Meşhûr

Rivayet usûlü İslâmîyet'ten önce de Araplar tarafından bilinmekteydi. Hatta bazı ünlü şairlerin râvileri bulunmaktaydı. Şair şiirini râvisine gidip okuyor, şair unutsa bile râvi şiiri ezberinde muhafaza ediyordu. Dini ihtiyak sahâbe-i kirâmı Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sözlerini dinledikleri gibi ezberlemeye sevk ediyor, bu sözlerin bir kısmını aziz bir hatıra bir kısmını da dini bir emir ve vecibe olarak muhafaza ediyorlardı. Yine de bazı sahâbîlerin anlamı bozmayacak lafızlardaki ufak değişikliklerle hadisleri naklettikleri bilinmektedir. Ancak sahâbe döneminin hemen akabinde hadislerin yazılmaya başlanmasıyla birlikte bu tür değişikliklere sebep olan mücerret hafızadan nakil azalmıştır. Hadislerin lafızlarının birebir ezberlenmesi ve yazılması neticesinde hadisler aynen korunmuş; hadis eserlerine ihmal edilebilir küçük değişikliklerle intikal ederek kitap hâlinde muhafaza edilmiştir.⁸⁶

Hadisler yazıya geçirildikten ve tedvin edildikten sonra lâfzen rivayete daha da önem verilmiş, rivayetlerde tasarruf yapılması uygun bulunmamıştır. İki rivayet arasında fark olduğunda lâfzen rivayet edilen hadis tercih edilmiş, hadis mecmuaları derlenirken hadisi lâfzen rivayet etmeye özen gösteren muhaddislerin naklettiği metinlerin zikredilmesine önem verilmiştir. Hadis rivayetinde esas olan hocanın naklettiği bilginin aynen korunarak aktarılmasıdır. Bazen

⁸⁵ Carr, a.g.e., s. 14.

⁸⁶ Abdullah Hikmet, Atan, *Mâna ile Hadis Rivâyeti*, (Yayımlanmış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 1999, s. 432-438.

metinde geçen dil kaidelerine aykırılık gibi gözükten hususlar bile değiştirilmeden muhafaza edilmiştir. Hadislerin rivayetinde hocanın naklettiği bilgiler birebir taklit edilmiş hatta hocanın rivayet esnasında yaptığı hareketler bile bazen nesilden nesle aktarılmıştır.⁸⁷

Batı tarihçiliğinde böyle bir aktarım ve delilleri koruma yöntemi bilinmemektedir. Kesinliğine en fazla güvindikleri Orta Çağ'dan kalma kilise arşivleri ve mahkeme kayıtları gibi yazılı belgelerdir. Hâlbuki insanların söz ve davranışları yazılı metin hâline getirilirken bir değişimden geçtiği gibi yazılı vesikalar, özellikle de tek (unik) nüshalar her zaman başkalarının müdahalelerine açık metinlerdir. Bu sebeple muhaddisler yazılı belgelerle yapılan aktarıma kıymet vermemiş, yalnızca yazıya dayalı rivayetleri rivayetin makbul olmayan en zayıf çeşidi kabul etmişlerdir.⁸⁸ Bilgi ve belgelerin aynıyla aktarımının tarihçi için ne kadar önemli olduğunu Hodgson, şöyle açıklar:

"Ciddi bir yazar için, virgülüne dokunmadan aktarma metodunun kendine özgü avantajları da vardır. Her dokümanı, isnadıyla olduğu gibi kaydetmek, teferruata dair, ciddi bir çağdaş tarihçinin sırasında gıpta edeceği bir kesinliğe kapı açar. Dahası, eğer deliller yanıltıcıysa, tarihçi, hiç olmazsa delilleri bizzat değerlendirirken, kendisinin başvurduğu bütün fırsatları okuyucuya sağlamış olur; yok eğer deliller doğrusa, olaylar, şer'î mahkemelerin de istediği gibi, doğrudan doğruya, canlı insanların şehâdetiyle aydınlatılmış olur."⁸⁹

c. Rivayetlerin kurgu ve yorumdan ayrı tutulması: Rivayetin müstakilliği

Kanaatimize göre bir rivayetin diğeriyle terkip edilmeden ve yorumlanmadan nakledilmiş olması hadis ile tarih ilmi arasındaki temel farklardan birini oluşturur. Hadis rivayetine kendi görüşlerini ve değerlendirmelerini karıştırmama ilkesinden dolayı hadisçiler kimi zaman dil kurallarına uygun düşmeyen rivayetler naklettikleri kimi zaman mensûh hadisler naklettikleri kimi zaman da ihtilaflı rivayetler naklettikleri için eleştirilmişlerdir.⁹⁰ Bu tür eleştirileri dikkate almayan muhaddisler, rivayetler arasındaki uyumsuzluk iddialarını çözümlerken bile yine rivayetlerden yararlanmışlardır. Hadislerle ilgili yorumları ya bâb başlıklarında zikretmişler ya da hadislerin kitap içindeki diziliş ve sıralanışları ile çözüm yollarına işaret etmekle yetinmişlerdir.

Buna mukabil tarihçiler bir olayla ilgili topladıkları rivayetleri kendi yorum ve tasvirleriyle birlikte bir terkip içinde sunmuşlardır. Olayın akışını ve gelişim safhalarını anlatabilmek için zayıf rivayetlerden yararlandıkları gibi bazen de

⁸⁷ Hadisçiler bu tür hadislerle müsel sel hadis demektedirler. Müsel sel hadis, râvilerin veya rivayetin sıfat ve halleri baştan sona kadar aynen devam ettirilerek rivayet edilen hadistir (Bk. Aydın, a.g.e., Müsel sel mad.).

⁸⁸ Bu konuda bilgi için ulûm'u'l-hadis kitaplarının yazılı belgelerden rivayet konusunun işlendiği vicâde bölümlerine bakılabilir. Meselâ bk. İbnü's-Salah, *Mukaddime*, Beyrut 1978, s. 86-87.

⁸⁹ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, İstanbul 1993, I, 312.

⁹⁰ Bu tür tartışmalar için bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, Beyrut 1988.

rivayetleri bölerek nakletmek durumunda kalmışlardır. Oysa hadisçiler, tarihçi gibi değil arşivci gibi davranmışlardır. Batı'daki tarih araştırmalarında arşivcilerle tarihçiler arasında böyle bir ayırım teorik olarak olsa da uygulamada bulunmadığı için arşivcilerin işini de tarihçiler yapmak zorunda kalmışlardır.⁹¹

Muhaddisler ile tarihçiler arasındaki bu fark ilk İslâm tarihçilerinden itibaren kendisini göstermiştir. Aynı zamanda güvenilir ve güçlü bir muhaddis olan ilk siyer müelliflerinden İbn İshâk (ö. 151/768) muhtelif kişilerden rivayet ettiği aynı konudaki hadisleri tek bir metinmiş gibi birbirinden ayırmadan naklettiği için ünlü muhaddis Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) tarafından eleştirilmiştir.⁹² Muhammed Hamîdullah'a göre İbn İshâk'ın bu uygulaması hadis ile tarih arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Bu özelliğin İbn İshâk'tan önceki siyer ve megâzî bilginlerinde de olması Hamîdullah'ın kanaatini doğrular niteliktedir. Hadiste bir kıssanın tümüyle tasvir edilmesi değil her şahidin olayla ilgili bildiği hususa tanıklığı istenir. Tarihte ise isnadların tekrar edilerek sözün uzatılması uygun bulunmamış, rivayetlerin ışığı altında olayın tahkiyesine önem verilmiştir. Yani rivayetler belli bir bakış açısına göre cem edilmiştir.⁹³

Tarihçi, kaynaklara ne kadar bağlı olursa olsun olayları belirli bir düzen ve tutarlı bir anlatı içinde takdim etmelidir. Elindeki malzemeyi şekillendiren tarihçinin kendisidir. Tarihî olaylar tarihçinin kurgusu ile anlamlı bir bütün teşkil edecek şekilde ortaya çıkar. Çoğu zaman eldeki malzeme/delil ile kurgu ve yorum o kadar birbirine karışır ki tarihçinin yorumu nerede başlıyor nerede bitiyor ayırt etmek imkânsızlaşır. Geriye doğru tarihçinin kullandığı kaynakların da aynı şekilde başkaları tarafından yorumlanarak düzenlendiğini göz önünde bulundurursak tarihî bilgilerin yorumlardan tamamen arındırılmasının neredeyse mümkün olmadığı anlaşılır. Bu sebeple tarihçinin durumu fotoğraf makinesine değil ressama benzetilir. Tarihçi de olayları tasvir ederken eşyada var olan anlamları keşfedip ortaya çıkaran ve bazı manaları seçip vurgulayan bir ressam gibi davranır.⁹⁴

d. Muttasıl silsileli aktarım: İsnad

Hadisçilerin hadislerin naklinde isnad kullanması başlı başına bir tenkit faaliyetidir.⁹⁵ Bu manada isnad sistemi esasen Batılıların tarih tenkidi sahasında ileriye sürdükleri metotlarla mukayese kabul etmeyecek derecede gelişmiş

⁹¹ Tosh, a.g.e., s. 52-53.

⁹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1326'dan ofset, IX, 43.

⁹³ Muhammed Hamîdullah, "Mukaddime", s. 2-3. Meşhur tarihçi Vâkidi de (ö. 207/822) anlatımdaki insicamı bozmamak için farklı isnadlardaki râvi isimlerini başta zikredip rivayetleri cem ederek tek bir metin gibi naklettiği için hadisçiler tarafından eleştirilmiştir. İmtiaz Ahmed, "Bir Muhaddis Olarak Vâkidi", *YYÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, Van 2000, s. 438.

⁹⁴ Tosh, a.g.e., s. 127, 128.

⁹⁵ Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi* (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 1997, s. 81.

bir sistemdir. Hadisçiler râvilerin ve rivâyet tekniklerinin tenkidine önem vermişler; başka kültürlerde bir örneği görülmemiş orijinal; objektif ölçülere istinat eden, detayları uygulama ve teoride iyi işlenmiş bir bilgi aktarım metodu geliştirmişlerdir.⁹⁶ Bu metot yalnızca hadisçilere münhasır kalmamış, tarihçiler, tefsirciler hatta dilciler bile topladıkları bilgileri isnadıyla aktarmaya ehemmiyet vermişlerdir. Meselâ tarihçilerin Câhiliye dönemi ve geçmiş milletlerle ilgili muhtelif kaynaklardan derlediği haberlere, muhaddislerin metodunu izleyerek isnadlı aktardıkları haberler gibi değer verilmemiştir. İslâm tarihçilerinin özellikle siyer ve megâzî ile ilgili rivayetlerine isnad kullanımındaki hassasiyetleri ölçüsünde itimat edilmiştir. İsnad, tarihçilerin tarihî bilgileri güvenilir ve sağlam bir şekilde korumasını temin etmiş; böylece "ilk defa tarihte sağlam bir zemin üzerinde bulunulduğu hissedilmiştir."⁹⁷

Muhaddisler, isnadın öneminin çok erken farkına varmışlardır. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) "İsnad dindendir. İsnad olmasaydı dileyen dilediği sözü söylerdi" diyerek, isnadın dinin/hadisın bir parçası olduğunu ifade etmiş, dini bilginin isnad sayesinde eksiksiz bir şekilde sonraki nesillere ulaşacağına işaret etmiştir. Muhaddisler, isnadın başlı başına bir tenkit ve denetim mekanizması olduğu kanaatinde idiler. Nitekim Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777) "İsnad mü'minin silahıdır. Eğer silahı olmazsa ne ile savaşırsın" sözüyle dile getirmiştir.⁹⁸

e. Ricâl tenkidi

İslâm'dan önce şahidlik yalnızca hukukî konularda uygulanıyordu. İlk müslümanlar, şahidliğin sınırlarını genişleterek hadis ve tarihe de uyguladılar. Rivayetlerde duyan ya da görenin bizzat bildirmesi ya da ondan duyanın şahidliği esas alındı.⁹⁹ Böylece haberlerin naklinde kişileri/ricâl eksen alan bir sistem kuruldu. Bunun sonucunda tıpkı mahkemelerde şahidlerin güvenilirliğinin sorgulandığı hatta bazen şahidlik ehliyetine sahip olup olmadığını tespit için başkalarının şehâdetine başvurulduğu gibi râvilerin denetimi ve eleştirisi de aynı yöntemle yapıldı.

Geçmiş hakkındaki en güvenilir bilgiler, şahidlerin müşahedelerini kaydetmesi ya da bir başkasına öğretmesiyle/nakletmesiyle elde edilir. Ancak şahidlerin açık kimliklerinin bilinmesi ve ilmi yeterliliklerinin denetlenmiş olması gerekir. Râvilerin eleştirildiği muttasıl isnad silsilesi ise yalnızca hadis ve siyer rivayetlerine mahsustur. Tarihin diğer dönemlerine ilişkin bu tür rivayetler

⁹⁶ Langlois ve Seignobos, silsileli aktarım yönteminden bahsederken örnek olarak yalnızca isnadı gösterebilmektedirler: "... Arapçada eski hadis mecmu'aları, her hadisi birbirinden nakledenleri böylece zincirleme suretiyle bildirirler" diyerek hadis tarihine atıf yapmaları hadis tarihi ve hadis terimlerine yabancı olmadıklarını göstermektedir. Langlois ve Seignobos, *a.g.e.*, s. 175.

⁹⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s. 21.

⁹⁸ İsnadın önemi hakkında selef âlimlerinin söylediği sözler için bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdu mine'd-dîn*, Beyrut 1992.

⁹⁹ Muhammed Hamîdullah, "Mukaddime", s. c.

bulmak ise neredeyse imkânsız gibidir. Her zaman denetlenebilir objektif kıstaslardan yoksun oldukları için farklı kültürlerde sözlü rivayetler itibar görmemiş, tarih araştırmalarında ciddi bir kaynak olarak kullanılmamışlardır. Batılı tarihçiler, destan, şarkı ve halk hikâyeleri şeklindeki anonim rivayetlere ve özellikle XVII. yüzyıl ve öncesinde yazılan seyahatnamelerdeki -zikredilen bilgilerin birçoğunun ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirildiği zaman abartılı ve asılsız çıkması üzerine- sözlü şahidliklere güvenmemişlerdir.¹⁰⁰ Bu sebeple Batılı tarihçiler, daha çok yazılı kaynakları tercih etmişlerdir.¹⁰¹ Öte yandan Batılı tarihçilerin yararlandığı XIII. yüzyıldan önce telif edilen yazılı kaynakların birçoğunun sözlü kaynaklara dayanılarak telif edilmiş olması ayrı bir handikaptır. Bu kitapların yazarlarının sözlü kaynakları nasıl kullandığı, hangi kıstaslardan yararlandığı hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Bugün tarih araştırmalarında özellikle de yakın tarih çalışmalarında sözlü kaynaklardan ve tanıklardan istifade edilmektedir. Ancak Batı eleştiri geleneğinde sözlü anlatıların seçim ve değerlendirilmesinde uyulacak kurallar hakkında mahkemelerde uygulanan şahidlik hukuku dışında bir örnek yoktur. Bu sebeple son dönemlerde önem kazanan sözlü tarihe ilişkin çalışmalarda uygulanan kıstaslar, "hemen hemen içgüdüselidir ya da hiç yoktur."¹⁰²

Tarihçilerin bir kısmı klasik dönemlerden itibaren ciddi tarih çalışmalarının, yakın tarihe ait güvenilir, ilk ağızdan sözlü tanıklıklar üzerine kurulması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Onlara göre yazılı belgeler tamamen güvensiz olmamakla birlikte en azından sorgulanabilen tanıklıklardır.¹⁰³ Bu sebeple "tarihi bir anın hakiki tadını asla o anı yaşamış insanlar gibi hissedemeyiz" denilmiştir.¹⁰⁴ Fen bilimlerinin tahakkümüne karşı çıkarak tarihin ve tarihsel bilginin önemine dikkat çeken ilk düşünürlerden Vico (ö. 1744) "Tarih için en büyük kesinlik, olayları yapan kişinin bizzat onları anlattığı yerdeki kadar hiçbir yerde mevcut olamaz" demiştir.¹⁰⁵ Tarih metoduna dair yazdıkları eserde Langlois ve Seignobos, "Bir vakıayı anlamak için ilmi olarak ancak bir tarz vardır, bu da müşahededir. Şu hâlde her ifadenin doğrudan doğruya yahut vasita ile bir müşahedeye dayanması, o müşahedenin düzgün olarak yapılmış olması lâzımdır" diyerek, bizzat müşahadenin tarihte ne derece önemli olduğunu vurgulamışlardır.¹⁰⁶ Tenkit aşamalarını/faaliyetini geleneksel çizgiye bağlı kalarak anlatan Tosh, "... tarihsel belgelerin değerlendirilmesi, mahkeme salonunda şahidlerin yüzleştirilmesine benzer; her ikisinde de mesele, tanıkla-

¹⁰⁰ Burke, *a.g.e.*, s. 202, 203.

¹⁰¹ Bk. Langlois ve Seignobos, *a.g.e.*, s. 176 vd.

¹⁰² Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine* (çev. Osman Akınhay), Ankara 1999, s. 314, 315.

¹⁰³ Grafton, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁰⁴ Tosh, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁰⁵ Julien, Aktaran Freund, *Beşerî Bilim Teorileri* (çev. Bahaeddin Yediylıdız), Ankara 1991, s. 9.

¹⁰⁶ Langlois ve Seignobos, *a.g.e.*, s. 168.

rın güvenilirliğini sınamaktır” diyerek, tarihte şahidliğin önemine vurgu yapar.¹⁰⁷ Rivayette uyulacak esasları ise şöyle özetlerler:

“İkinci elden herhangi bir ifade hangi kaynaktan geldiğini ne kadar iyi bildirirse onun değeri de o derecede olur; ifadenin kaynağa ilâve ettiği her şey kaynağı bozmak demek olacağından bir tarafa atulmalıdır; bunun gibi aradaki kaynakların hepsinin de değeri ancak doğrudan doğruya yapılmış bir müşaheden çıkmış asıl ifadenin kopyaları kadardır. Birbiri arkasından gelen bu nakillerin ilk ifadedeki şeklini muhafaza etmiş veya bozmuş olup olmadıklarını bilmeye tenkitçinin ihtiyacı vardır.”¹⁰⁸

Hadisçiler rivayette hafıza ve yazıyı birlikte kullanmışlardır. Fuad Sezgin, bu sistemin işleyişini anlatırken şöyle der:

“Hafıza ile yazı ve nakilde sadakat ilmin üç zaruri unsuru kabul ediliyordu. Ne sadece hıfz ne de sadece yazıya itimat kâfiydi... Hafızanın sakladıklarıyla, kitabın satırlarının tespit ettikleri arasında bir fark görüldüğü zaman, tahkiki için başkasının kitap veya hıfzına başvurulurdu.”¹⁰⁹

Râvinin kimliği müşahede de rivayet kadar önemlidir. Bu sebeple hadisçiler, râvilerin ahlâkî ve ilmi yeterliliği üzerinde ısrarla durmuşlar, yetersiz gördükleri râvilerin naklettiği haberlere itibar etmemişlerdir. Bir olay ya da sözün gerçekliğini ispat edecek rivayetleri nakleden râvilerin her açıdan güvenilir niteliklere sahip olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında başka rivayetleri destekleme ve şahid olarak kullanılacak rivayetlerin ve râvilerin niteliklerini de ayrıca belirlemişlerdir. Bu sebeple tarihçiler tarafından yazılan tabakât kitaplarında, daha ziyade râvinin doğum-ölüm tarihleri ve benzeri şahsi hususiyetleriyle ilgili bilgi verilirken, hadisçiler, daha ziyade râvilerin ilmi ve ahlâkî durumlarıyla ilgilenmişlerdir.¹¹⁰

Râviler hakkında karar verilirken yalnızca hakkında yapılan tespit ve değerlendirmelerle yetinilmemiş, râvinin bir hocadan yaptığı rivayetler aynı hocanın başka talebelerinin rivayetleriyle karşılaştırılarak, hataları belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece adeta râvi hakkında söylenenlerin bir sağlaması yapılmıştır. İlel üzerine uzmanlıklarıyla bilinen Ebû Hâtim er-Razî (ö. 277/890) ve Ebû Zur’a er-Razî’nin (ö. 264/877) râviler hakkındaki tenkitlerinde¹¹¹ ve hicri IV. yüzyıldaki münekkidler değerlendirilmelerinde râvilerin rivayetlerinin de ciddi bir şekilde tetkik edildiği müşahede edilmektedir.¹¹²

Tarihçiler, her zaman daha fazla bilgiye ihtiyaç duymuşlar ve güvenilir olmayan râvilerin haberlerini nakletmek ve tarihî bilgi olarak değerlendirmek durumunda kalmışlardır. Bu sebeple tarih kitaplarında taassup, bilgi yetersizli-

¹⁰⁷ Tosh, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰⁸ Langlois ve Seignobos, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁰⁹ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 28, 29.

¹¹⁰ Sehâvî, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹¹ Bu tür tenkit örnekleri için bk. İbn Ebû Hâtim, *İlelül-hadis*, Beyrut 1985.

¹¹² Burada özellikle İbn Hibbân (ö. 354/965), İbn Adî (ö. 365/975) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) çalışmaları örnek olarak hatırlatılabilir.

gi ve güvenilmeyen şahısların sözlerine itimat sebebiyle abartılı övgüler ve aşırı tenkit örnekleriyle karşılaşmak mümkündür.¹¹³

f. İç tenkid/muhteva tenkidi

Tarihçiler, iç tenkidi gerçek tenkit diye isimlendirmişlerdir. İç tenkitte, müelliflerin ya da bir vak'ayı müşahade edenlerin ya da nakleden râvilerin ahlâkî ve ilmi durumları, siyasi ve mezhebi görüşleri tetkik edilerek, eserine ya da rivayetine etkisi incelenmiştir. Bu husus, önemine binaen bir önceki bölümde, râvi tenkidi başlığı altında tetkik edildiği için, bu kısımda iç tenkidin ikinci aşaması olan olayların gerçekliğini mukayese etmek için benzer rivayetlerin karşılaştırması meselesi ele alınacaktır. Bilindiği gibi muhaddisler, bir rivayetin farklı şehir ve ülkelere yayılmış bütün farklı tarîklerini tespit etmek için çaba sarf etmişler, bu maksatla uzun yolculuklara çıkmışlar, yeni bir hadis öğrenmekten sevinen bir hadislin farklı rivayetlerini toplamayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple ellerinde bir hadise ulaştıran muhtelif yollar (tarîk) mevcuttur. Senedin herhangi bir yerinde tek bir râviye düşen (ferd) hadisler üzerinde daha bir ihtimamla durmuşlar, bu hadisleri toplayan ve inceleyen müstakil eserler yazmışlardır.¹¹⁴

Tarih araştırmalarında ise aynı olayı anlatan rivayet örnekleri son derece az sayıda olduğu için bu tür mukayeseler istenildiği ölçüde yapılamamaktadır. Tarihçi çok çeşitli kaynaklardan -tercihen, konuyla ilişkisi bulunan bütün kaynaklardan- mümkün olduğunca çok belge toplamalı ve birbiriyle karşılaştırarak yanlışlıkları, belirsizlikleri ve tahrifleri ortaya çıkarmalıdır. Ancak birçok tarih konusu için yeterince kaynak bulmak mümkün değildir. Tarihî belgelerin içeriğini bizzat araştırmaya yön veren bir faktör olarak düşünmek yanıltıcı olabilir. Belki de kaynak kelimesinin sözlük anlamı bu tür bir düşünceye sebep olmaktadır. Tarihî vesikalar için kullanılan kaynak metaforunu sözlük anlamıyla ele alacak olursak, kaynak, sağladığı bulgularla tek bir bilgi ırmağını besleyebilir. Bu sebeple kaynak yerine 'iz' ya da 'yol' metaforunun kullanılması önerilmiştir.¹¹⁵ Kaynakların birbiriyle karşılaştırılmasının istenildiği ölçüde mümkün olmadığı durumlarda kaynağın verdiği bilgiler bulanıklaşır. Bu durumu Bernheim, şöyle anlatır:

"Her tek vesikanın sıhhati her vakit, önce kritik yoluyla itimat değerliliği ve orijinalitesi tespit edildikten sonra tayin edilmeli, böylece sıhhati tayin edilen vesikalar birbirleriyle karşılaştırılmalı, tartılmalıdır. Her vakit kat'i emniyet edilmez. Onun için, davaların mu-

¹¹³ Şehâvî, *a.g.e.*, s. 131. Fazla bilgiye ulaşma ve eldeki her türlü bilgiden bir şeyler çıkarma arzusu tarihçileri zayıf ve uydurma haberlerden yararlanmaya sevk etmiştir. Nitekim hadisçiler de tarihçileri olayları çoğaltıp birbirine karıştırdığını söyleyerek eleştirmişlerdir (Aynı yer. s. 116).

¹¹⁴ Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) telif ettiği *Müsnedü'l-Bezzâr* adıyla meşhur olmuş *el-Bahrü'z-zehhâr* (nşr. Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, Beyrut 1988) adlı çalışma bu tür hadisleri inceleyen önemli eserlerdendir.

¹¹⁵ Tosh, *a.g.e.*, s. 66-68.

hakemlerinde olduğu gibi, çok defalar ihtimal hatta imkân şekilleriyle iktifa edilir ve bu imkân ve ihtimallerin hududu da kesin olarak çizilir.¹¹⁶

Tanıklar ve râviler hakkında yeterli bilgi bulunmadığında; metnin muhtevası karşılaştırmalarla tenkit edilemediği zaman, birtakım akli karinelerle metin değerlendirilmeye çalışılır. Belgenin içerdiği bilginin güvenilirliği, tarihsel bağlam, insan tabiatını tanıma ve tarihçinin empati yeteneğiyle belirlenmeye çalışılır.¹¹⁷ Bu yöntem tenkidin en zayıf ve eleştiriye açık tarzıdır. Belki buna tenkit demek de doğru değildir. Bu aşamada metnin ihtiva ettiği bilgi, birtakım içtihatlarla yorumlanmakta, dolayısıyla tarihçi yorumlama safhasına geçmiş olmaktadır. Tarihî bilginin değerine yönelik eleştirilerin birçoğu, tarihte bu tür yorumlara sıkça başvurmak zorunda kalınmasına yöneliktir. Hatta bu tür yorumlar olmadan tarih yazılamaz denilebilir. Geçmişin, günümüz endişe ve gündemlerinin etkisi ile farklı görüş ve düşüncelere sahip kişiler tarafından yeniden düzenleniyor olması tarih araştırmalarında muhteva tenkidinin getirdiği önemli problemlerdendir. Ayrıca bu yaklaşımın çoğu kere ideolojik kaygılarla bazı şeylerin ayıklanıp, gözlerden gizlemeye yardımcı olduğu da unutulmamalıdır.¹¹⁸

Muhteva üzerinde akıl yürüterek spekülâtif tenkit örnekleri hadisçilerin ve İslâm tarihçilerinin eserlerinde de bulunmaktadır. Ancak bu tür eleştiriler de eleştiriden kurtulamamıştır. Tarih metodolojisinde kendine mahsus çizgisiyle farklı bir yaklaşım geliştiren İbn Haldûn (ö. 809/1406), haberlerin doğru ya da yanlışlıklarını tespitte haberin muhteva tenkidinin râvilerinin tenkidinden daha önemli olduğunu söyler. İbn Haldûn'a göre haberlerin, tabii kanun ve kaidelere uygun olması gerekir. Haberin mümkün olup olmadığını bu suretle incelemek, râvinin adaletini araştırmak suretiyle incelemekten daha kuvvetlidir. İbn Haldûn, rivayetler hakkındaki bu yaklaşımını 'umran' teorisiyle ilişkilendirerek, haberlerin doğrusunu yanlışından ayırmak için insan topluluklarının tâbi olduğu kanunlar ilminin (umran) bilinmesi gerektiğini söyler. Ona göre bu kanunlara uygun haberler doğru, uygun olmayanlar ise yanlıştır. İbn Haldûn, bu yolla tarihî haberlerin doğrusunu yanlışından kesin bir delille (burhan) ayırmanın mümkün olduğunu iddia eder.¹¹⁹ İbn Haldûn'un bu yaklaşımı İslâm tarih yazıcılığında itibar görmemiş hatta onun, muhteva tenkidine dayanarak ileri sürdüğü bazı görüşler,¹²⁰ İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Sehâvî gibi muhaddis, tarih yazıcıları tarafından tenkit edilmiştir.¹²¹

¹¹⁶ Bernheim, *a.g.e.*, s. 155.

¹¹⁷ Tosh, *a.g.e.*, s. 61.

¹¹⁸ Örnekler için bk. Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm* (çev. Necmiye Alpay), İstanbul 1998, s. 53, 54.

¹¹⁹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, Kahire ty., I, 35-38.

¹²⁰ Bu örnekler için bk. Seyyide İsmail Kâşif, *a.g.e.*, s. 137-142.

¹²¹ bk. Sehâvî, *a.g.e.*, s. 128, 129, 130 (ayrıca bk. dipnot).

g. Uygulama-teori beraberliği: Pratiğin önceliği

Hadisleri güvenilir bir şekilde nakletmek maksadıyla vaz' olunan kuralların zamanla sistemli bir hâle getirilmesi sonucu ortaya çıkan hadis tenkidi ile ilgili ilkeler, daha ziyade rivayetleri hatadan koruma amaçlıdır. Tenkid kuralları, uygulamadan çıkarılmışlardır. Hadisçiler, vaz ettikleri ilke ve metodları hadis rivâyeti ve diğer araştırmalarında hakkıyla uygulamışlardır.

Hadis tenkidi, kendileri de fiili olarak hadis rivâyetiyle ilgilenen muhaddisler tarafından yapılmıştır. Hadis tenkidinin temel ilkeleri ve rivayetle ilgili meselelerin çözümü sonraki araştırmacılara yardımcı olmak maksadıyla muhaddislerin birikimlerini talebelerine öğretmesi sonucu belirlenmiştir. Hadis ilimlerinde tenkit faaliyeti ile ilgilenen muhaddisler aynı zamanda hadis rivayet eden râvidirler. Hadis rivayeti esnasında kazandıkları pratik tecrübeleri ve uzmanlıklarını tenkit ile dile getirmektedirler. Hadis tenkidi, nazari ve kurguya dayalı hayali bir spekülasyon değil, tamamen uygulamaya ilişkin yol gösterici, uyarıcı, tecrübeler bütünüdür. Her hadis rivayeti hakkında, isnadda bulunan râvilerin her biri hakkında birçok eleştiri bulunmaktadır. Uygulamaya dayalı olduğu için bazen bir râvi hakkında çok farklı değerlendirmelerle karşılaşmak da mümkündür. Hakkında müspet ya da menfi tenkidî bilgi bulunmayan râviler, her zaman terk edilmemişlerse de, hem sayıca az hem de hadis rivayetinde fazla itibar edilmeyen, kendilerinden bir ya da birkaç hadisin nakledildiği kişilerdir.

Hadis rivayeti esnasında geliştirilen sıkı denetim mekanizması kısa sürede meyvelerini vermiş, tenkid ilkeleri hadis rivayetinde ciddi bir şekilde uygulanmıştır. Muhaddisleri, bu kuralları büyük bir samimiyetle uygulamaya sevk eden en önemli husus, rivayeti ve rivayetin en güvenilir yolu olan isnadî dinin korunmasının yegane yolu görmeleriydi. Ahmed Naîm, muhaddislerin çok erken bir dönemde tenkit fikrini geliştirmiş olmalarını onların samimi dindarlıklarına bağlayarak;

"Muhaddisinin sevk-i fitratla ve dine muhabbet saikasıyla takip ettikleri tarik-ı ilmi yani metot filhakika tarih öğrenmek merakıyla vaki olmuş değildi. Onların dertleri, gayeleri yalnız taraf-ı Şâri'den geliyor diye kendilerine baliğ olan sözlerin hangilerine ne dereceye kadar inanmak lâzım geleceğini tayin etmekten ibaret idi" der.¹²²

Tenkid nazari bilgileri öğrenmek için yapılmış bir faaliyet değildi. Tenkit hareketinin en önemli saiklerinden birisi Ahmed Naîm'in dikkat çektiği gibi dini doğru öğrenme ve yaşama arzusuyla.

Tarihçilerin rivayetlerin değerlendirilmesine ilişkin geliştirdikleri iç tenkit ve dış tenkit gibi metotlar nazari kalmış, bir kısım kitaplar bu metotla yazılmışsa da uygulamada yaygınlık kazanamamış, tenkit metotlarında tam bir uzlaş sağlanamamıştır. Her tarihçi konunun durumuna, kendi ilgi ve becerilerine

¹²² Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarih*, I, s. 80.

uygun eleştiri metotları uygulamayı tercih etmiştir. Tarih tenkidine ilişkin kurallar aksayan yönleri düzeltilerek sürekli geliştirilmektedir.¹²³ Hadis tenkidinin en önemli özelliği onun rivayet aşamalarında uygulanmış bir metot olmasıdır. Hadis tenkidinin bu özelliğinin tarih tenkidi ile aralarındaki en temel fark olduğunu söyleyen A'zamî, tarihçilerin eleştiri metotlarının nazari ve hayali kaldığını az sayıdaki çalışmaya sınırlı bir şekilde uygulandığını söylemektedir. Hâlbuki muhaddisler, cerh ve ta'dilde benimsedikleri ilkeleri hakkıyla uygulamışlardır. Bugün yaklaşık bütün hadis râvileri hakkında hüküm verecek yeterli bilgi bulunmaktadır.¹²⁴

1. Zaman mefhumu

Tarih, günümüzden geçmişe doğru kurulur. Bu sebeple her kültür, kendi tarihini yeniden kurar. Hâlbuki tarihî anlatılarda geçmişten günümüze doğru zaman sırası izlenir. Tarih çalışmaları ikna ediciliğini, büyük ölçüde olayların zaman içindeki sıralamasından alır. Anlatının gücü olayların birbiri ardına tam bir bütünlük oluşturacak şekilde sıralanmasıyla belirlenir. Gerçek hayata benzeyen bu kurgu şekli, insanlarda bir gerçeklik duygusu meydana getirir. Oysa tarihin yararlandığı belgeler, sürekli değildir. Anlatı yolunu seçen tarihçi elindeki eksik belge ve bilgilerden sürekliliği olan bir öykü kurar. Tarihte sürekliliğin/bütünlüğün ortaya çıkarılması ancak hayal gücü ile mümkündür. Genellikle bir heykeltıraşın mermeri yontarak heykeli ortaya çıkarmasına benzetilir. Tarihçinin ortaya koyduğu anlatı ancak bir varsayımdır. Oysa tarihçinin yazarken kullandığı dil, bunun bir varsayım olduğunu gizleyen bir dildir.¹²⁵

Tarihte ileriye doğru bir sürekliliği kurmak için yeterli bilgiyi bulmak güç olduğu gibi bir konu ya da olayı bütün yönleriyle tasvir edebilmeyi mümkün kılan bilgi ve belge de çoğu zaman yeterli değildir. Bu durumun ortaya çıkardığı olumsuzluklardan kurtulmak için iyi bilinen tarihî bir an ya da şimdiki zaman dikkate alınarak tarihin geriye doğru yeniden kurulması önerilmiştir. Bu yöntem ilk defa Marc Bloch tarafından Orta Çağ Fransız kırsal toplumunu yeniden kurmaya yönelik tarih çalışmasına uygulanmıştır. O döneme ait elde çok sayıda bilgi olmakla birlikte, ayrıntıların nasıl bir araya gelip genel bir tablo oluşturacağını çıkarmak güçtür. Kırsal kesimde geleneksel yapının değişmediği XVIII. yüzyılda tarım uzmanları ve araştırma komisyonlarının kırsal kesimi sistemli bir şekilde anlattığı ve haritalar oluşturduğu bilinmektedir. Marc Bloch, bu harita ve belgelerde tasvir edilen resmi esas alarak, Orta Çağ

¹²³ bk. Halkın, a.g.e., s. 102, 118.

¹²⁴ A'zamî, a.g.e., s. 98, 102.

¹²⁵ İlhan Tekeli, *Tarihyazını Üzerine Düşünmek*, Ankara 1998, s. 68.

köy toplumuna ait bilgilerin daha düzgün anlamlandırılabilceğini iddia etmiştir.¹²⁶

Bu yöntem her ne kadar 'geriye dönük' şeklinde nitelendirilse de gerçekte bir toplumu anlamada yaşayan geleneğin önemini göstermektedir. Arada bir kopukluk bulunmadığı ve önemli sosyal ve kültürel değişiklikler yaşanmadığı durumlarda geçmişe ait sosyal ve kültürel yapı yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa sıhhatli bir şekilde aktarılabilir. Bilginin bu ananeye dayalı aktarım biçimi birçok toplumda hâla yaşamaktadır. Ananevi aktarımda geçmişin otoritesi esas alınmakta eski kuşaklar geçmişten intikal eden bilgileri yeni nesillere aynen öğretmektedirler. Bu öğretim yönteminde esas olan usta-cıracak ilişkisidir ve geçmişte başlamış bir mesleğin ya da geçmişte yaşamış bir bilgenin sözlerinin sonraki kuşaklara aktarımı söz konusudur. Gerçekte zaman geçmişten bugüne doğru akar, modern araştırmacıların çalışmalarında olduğu gibi bugünden başlayarak geçmişe uzanmaz. Bu sebeple insan zihninde içinde yaşanılan anın bıraktığı geçmişin yanlış anlaşılmasına sebep olacak tortular, ön kabuller ve yargılar bulunmaz.

i. Gerçeklik/Güvenirlilik

Modern tarih bilgisi, geçerliliğini ve gücünü orijinal tarihî belgelerin değerlendirilmesinden alır. Tarihçiler 'Kaynaklara sadık kalınmasının' üzerinde ısrarla dururlar. Orijinal tarihî kaynaklara sadık kalınarak yapılan çalışmaların bize tarihî gerçekleri oldukları gibi sunacaklarına inanmak ise naif bir güven duygusudur. Zira tarihçi, belgeleri seçerken subjektiflikten kurtulamaz. Bu nedenle tarihî anlatılar, her zaman bir kurgu içerir. Belgelerin seçilme sürecini anlatırken John Tosh:

"Tarihçinin kullanacağı olgular bütünü tarihçinin elinde hazır bulunmaz, seçilip ayıklanır. Tarihçi pek çoklarının sandığının aksine, olguların kendi adlarına konuşmasına izin vermez" der¹²⁷.

Tarihsel araştırmalara en fazla güven duyulan XIX. yüzyıl pozitivist tarihçilerinden Langlois ve Seignobos, tarihî belgelerin doğruluğunu belirlemek için hangi tenkit aşamalarından geçirilmesi gerektiğini anlattıktan sonra tarihî belgelerin bilgi değerini şöyle açıklarlar:

"Bütün bu araştırmalarla beraber tenkit hiçbir vakit haberlerden hepsinin sicilini yeniden kûrarak ne her vakıayı kimin müşahade etmiş olduğunu ne de vakıayı kimin kaydetmiş olduğunu söylemeye kadar varabilir. Netice şudur ki, ihtimallerin en çoğunda ifadenin müellifi bilinemez.

Demek oluyor ki, kim olduğu bilinmeyen birinin müşahade etmiş, gene kim olduğu bilinmeyen birinin ne zaman olduğu bilinmeyen bir vakitte kaydetmiş olduğu bir vakıa karşısında bulunuruz. Bu şartlar içinde vakıaları, kontrol etmek imkânsızlığı ile hesapla-

¹²⁶ Tosh, *a.g.e.*, s. 70, 71.

¹²⁷ Tosh, *a.g.e.*, s. 127; Tekeli, *a.g.e.*, s. 68.

namayacak kadar çok yanlışlık ihtimalleri ile başka hiçbir ilim kabul etmez. Fakat tarih bunlardan bir şeyler çıkarabilir, çünkü onun, başka ilimler gibi, tespit edilmesi güç olan vakıalara kadar gitmeye ihtiyacı yoktur...

Tarih daha çok kaba, pek devamlı (bir âdetin, bir adamın, bir grubun, bir milletin mevcut olması gibi) ve kat'i ölçüler olmaksızın müphem kelimelerle kabaca ifade edilmiş vakıalar üzerine işleyebilir. Müşahede edilmesi çok daha kolay olan bu vakıalar için, tarih müşahede şartları üzerine çok daha az titiz olabilir. Tarih, haber almak tarzındaki eksikliğini, alması kolay haberlerle iktifa etmek kabiliyeti ile telafi eder."¹²⁸

Tarihçiler her türlü haberlerden yeni bilgiler çıkarabilecekleri iddiasıyla zaman zaman uydurma haberlere bile itibar ederek,¹²⁹ kaynak konusundaki titizliklerini muhafaza edememişlerdir.

Müslüman tarihçiler, isnadlı rivayetlere sahip oldukları için rivayetler vasıtasıyla tarihî gerçeklerin oldukları gibi bilinebileceğine inanıyorlardı. Sehâvî, tarihin faydalarını sıralarken tarihin faydalarından birisinin "olayları oldukları gibi bilmek" olduğunu söyler¹³⁰. İslâm bilginleri, güvenilir râviler tarafından muttasıl isnadlarla nakledilen hadis rivayetlerine diğer bütün rivayetlerden daha fazla kıymet vermişlerdir. Bir konudaki hadisleri değerlendirmeden önce siyer kitaplarında verilen bilgileri nakleden Ahmed Naîm, siyer ile hadis rivayetlerinin güvenilirliği hakkında "Doğrusunu aramak lâzım ise tashih-i vak'a için Kütüb-i Hadis, Kütüb-i Siyer'den daha metin bir umdedir" diyerek, hadis rivayetlerinin güvenilirliğini vurgulamıştır.¹³¹

Sonuç

Günümüz tarihçileri arasında mikro tarih araştırmaları eskiye nazaran popüler hâle gelmiş; buna bağlı olarak dokümanter ve teknik tarihçiliğin önemi daha da artmıştır. Tarih metodolojisindeki bu yeni yöneliş, yardımcı ilimlerin önemini artırmış ve tarihî materyalin değerlendirilmesinde paleografi, filoloji ve diplomatik gibi ilimlerden istifade edilmesinin gerekliliğini gündeme getirmiştir. İslâm kültür tarihî incelendiğinde hadis ilminin diğer bütün ilimlerin teşekkül ve gelişmesinde katkısının olduğu görülecektir. Aynı şekilde diğer ilimlerin de hadislerin tenkit ve yorumuna önemli katkıları olmuştur. Hadis tenkidine ilişkin bazı kaideler, fıkıh ilminden yararlanılarak belirlenmiştir. Hadis tenkidinin *hadis usûlü* şeklinde bir yaklaşımla ele alınmamış olması, muhaddislerin, fakihlerin yaptığı gibi *usûl* belirleme yerine *teknikler* geliştir-

¹²⁸ Langlois ve Seignobos, *a.g.e.*, s. 181, 182.

¹²⁹ Nitekim ünlü Selçuklu tarihçisi Osman Turan, kendisini Türkler hakkındaki mevzu haberleri tenkit etmeksizin naklettiği için eleştirenlere "tarihçi için ...bir hadisin sahih veya mevzu olmasından ziyade onun cemiyet psikolojisinde ve hâdiseler üzerinde icra eylediği tesir derecesinin ehemmiyeti olduğunu" söyleyerek karşılık vermiştir. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1979, s. 43. Krş. Mehmet Öz, "Osman Turan'ın Tarih Metodolojisi", *Osman Turan'ın Eserinde Tarih ve Tarihçi İlişkileri*, Ankara 1988, s. 52-59.

¹³⁰ Sehâvî, *a.g.e.*, s. 17.

¹³¹ Ahmed Naîm, *a.g.e.*, II, 184.

meye önem vermesi de ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu nedenle *hadis usûlü* yerine, her birinin gaye, kaide ve teknikleri değişik *hadis ilimlerinden* bahsedilmiştir. Zira râvilerin isimleri, künyeleri ve doğum-ölüm tarihlerinin incelenmesi ile hadislerde geçen garib kelimelerin, ihtilaflı rivayetlerin ve hadislerin vürud sebeplerinin ele alınması farklı ihtisaslar gerektiren alanlardır.

Tarih tenkidinde öncelikle önemli olan tarihî materyalin doğru tespit edilmesidir. Bu tespit işleminde nakil vasıtalarının, özellikle de şahidliğin tenkidi önemlidir. Zira gerçek manada tarih, başkaları tarafından bize ulaştırılan bilgilerin toplamından ibarettir. Batılı tarihçiler şahidliğin önemini kabul etmekte, ancak ellerindeki tarihî materyal sistemli bir isnad zincirinden yoksun olduğu için ister istemez muhteva tenkidine ağırlık vermek zorunda kalmaktadırlar. Muhteva tenkidinin ortaya çıkardığı problemleri aşmak için farklı yollar denemektedirler.

Tarihsel belgelerin sonraki kuşaklara intikali düzenli ve sistemli olmamaktadır. Denizdeki balıkların balıkçının tablasına dizilmesi örneğinde olduğu gibi, yalnızca geçmişten zamanımıza çoğu zaman gayr-ı iradi olarak ulaşmış bir kısım örnekler mevcuttur. Bu sebeple tarihte vuku bulmuş bir olay incelenirken, o olayın tam bir resmini çizmeye imkân tanıyan yeterli bilgiler genellikle bulunmamakta, bu sebeple genelde zayıf deliller ve sübjektif yorumlardan yararlanma yoluna gidilmektedir.

Tarihçi gerçeğin peşinde koştuğunu iddia etmekle birlikte bunun o kadar kolay olmadığı, tarihsel malzemenin gerçekliği bütün yönleriyle kurmaya izin vermediği görülmektedir.

Tek tek belgeler, kendi başlarına bir anlam ifade etmemektedirler. Tarihçi, binlerce belge içinden kendi ilgi ve amacına uygun bir şekilde bazı belgeleri seçmektedir. Tarihte, belgeleri denetleme imkânı son derece sübjektiftir. Belgeyi düzenleyen kişiler hakkında bilgiler yeterli değildir. Belgeleri benzeri belgelerle kontrol etme imkânı son derece sınırlıdır.

Tarihçi bulduğu her şeyi değerlendirmek istemekte, bu sebeple bazen değersiz malzemeleri kullanmak zorunda kalmaktadır. Hadiste ise esas olan sahihliktir; kuşku duyulan rivayetlerde, kuşkuya itibar edilerek, rivayetin terk edilmesidir.

Hadisçiler, vakıayı olduğu gibi, naklettiklerinin bilinciyle bütün gayretlerini rivayeti korumaya sevk etmişler; tarihçiler ise geçmişe doğru seyahat ederek ya da geçmişin izlerini yakalamak için şimdiki zamanda bulunan malzemeler üzerinde kazılar yaparak, gerçeğin bir ucunu yakalayabilmeyi ümit etmişlerdir. Tarihçiler, olayları anlatabilmek için kurgudan yararlanmak zorunda kalırlar. Her anlatıda bir ölçüde kurgu vardır. Ancak hadisçiler, şahidliği dönüştüren kurgu alanına girmeyerek, olguların aydınlatılmasında tarihçilere ve diğer

bilimlere her dönem yararlanabilecekleri güvenilir bir kaynak sunarlar. Bu tatlı su kaynağının her daim duru kalması ve çağültısının kesilmemesi dileğiyle...

"Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma"

Özet: Hadis usûlü, rivayet ve dirayet açısından İslâmî ilimlerin özellikle de tarih ilminin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. İlk hicrî yüzyıllarda isnad sisteminin tarihçiler tarafından da kullanılmasıyla birlikte tarihî rivayetlerin değerlendirilmesinde hadis tenkid ilkelerinden yararlanılmıştır. Hadis ile tarih arasındaki ilişki günümüzde de devam etmektedir. Modern tarihçilerin bazı metotları hadis tarihi araştırmalarında da uygulanmak istenmektedir. Bu iki ilim arasında geçmişten gelen farklar ve modern tarih metodolojilerinin içinde üretildikleri kültürel ortamın izlerini taşımaları, tarih ile hadis arasındaki karşılıklı terim ve metod alış-verişinde bazı farklara dikkat çekmeyi zaruri kılmaktadır. Bu makale hadis ilmine mahsus özelliklerle tarih metodolojisi arasındaki temel farkları tetkik etmek maksadıyla kaleme alınmıştır.

Atıf: Ayhan TEKİNEŞ, "Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, II/2, 2004, s. 7-38.

Anahtar kelimeler: Hadis, tarih, hadis tenkidi, tarih metodolojisi, rivayet, metodoloji.